

HOOFDSTUK IV

DE KERKORDELIJKE REGELINGEN EN DE PRAKTIJK

A. GENÈVE 1536-1538

§ 1. GENÈVE

De stad waarin Calvijn heeft getracht zijn denkbeelden over de kerkelijke tucht het eerst en vooral in praktijk te brengen, is Genève geweest.

Enige informatie over dit voornaamste schouwtoneel van zijn arbeid is daarom op haar plaats. Toen Calvijn er in 1536 zijn werk begon, was Genève een stad van ruim 10.000 inwoners,¹ veel kleiner dan het verder stroomafwaarts aan de Rhône gelegen Lyon dat ongeveer 50.000 inwoners telde, maar veel groter dan Bern dat slechts een inwonertal van tussen de vier- en vijfduizend haalde.²

In de bevolking van de stad lieten zich drie categorieën onderscheiden: de 'habitants' die geduld werden maar geen privileges bezaten, de 'bourgeois' die soms voor niets maar meestal voor een som gelds het burgerrecht verkregen hadden en de 'citoyens', de uit 'bourgeois' geboren.³ In de jaren van Calvijns verblijf in de stad werd 'habitant' 'une notion juridique plus précise'.⁴ De aanleiding daartoe was de grote toevloed van vluchtelingen,⁵ vooral uit Frankrijk en Italië maar ook van elders. Sedert 1549 werden als 'habitants' diegenen beschouwd die zich in de stad hadden ge-

1 Monter, *Geneva*, p. 2: '10,300 inhabitants in 1537' (en ongeveer 13,000 in 1589). Vgl. Doumergue, *Calvin*, III, p. 73: ongeveer 13.000; Pfisterer, *Calvins Wirken*, S. 98: 15.000. Naef, *Origines de la Réforme*, p. 225: omstreeks 1475 11- à 12.000, waarvan 1700 à 2000 in de voorsteden, een getal dat in het begin van de zestiende eeuw misschien iets toenam, 'mais dans une mesure assez insignifiante'. In deze getallen zijn enige honderden geestelijken begrepen. — Pikkemaat, *Regenten en magistraten*, blz. 47, schat de bevolking van Amsterdam ± 1475 op 15.000 zielen.

2 Monter, *l.c.*, p. 2, 23 (n. 2, 3). Klein waren (ook) voor de middeleeuwer steden van tussen de 1000 en 2000 inwoners. Steden tot ongeveer 10.000 inwoners waren voor hem 'Mittelstädte', steden met nog meer inwoners 'Grossstädte'. Zo bezien was Genève dus een middelgrote stad. Vgl. Rörig, *Europäische Stadt*, S. 75 ff. In 1832 telde Genève ongeveer 25.000 inwoners (*Livre des habitants*, I, p. X), in 1960 bijna 256.000 inwoners (Ritter-Leich, *Wer ist die Kirche?* S. 151).

3 Naef, *l.c.*, p. 25.

4 *Livre des habitants*, I, p. VII.

5 Sedert 1542. *l.c.*, I, p. XI.

vestigd uitsluitend uit verlangen te willen leven 'selon la Sainte religion évangélicque icy purement annoncée et selon la Sainte Refformation d'icelle' en die dit, evenals hun bereidheid om overeenkomstig de wetten van de stad te zullen leven, in handen van de overheid bezworen.⁶ Hun namen werden in een register opgetekend.⁷ Ook deze 'habitants' nieuwe stijl bezaten echter geen politieke rechten.⁸

Genève was van ouds een bisschopsstad. Politiek stond ze, meer formeel dan reëel, onder de opperhoogheid van de keizer,⁹ kerkelijk maakte ze deel uit van de toenmalige kerkprovincie Vienne.¹⁰ De stad was verdeeld in zeven parochies,¹¹ een indeling die als zodanig bij de doorvoering van de reformatie verloren ging. Rondom de vier hoofdkerken — in de bovenstad de St. Pierre en de St. Germain, in de benedenstad de St. Gervais en de Madeleine¹² — vond toen een soort nieuwe parochievorming plaats.¹³

De bisschop, die ook met de temporele macht was bekleed en daarom prins-bisschop werd genoemd, was de eigenlijke bestuurder van de stad.¹⁴ Sedert het einde van de dertiende eeuw hadden echter ook de graven — later: hertogen — van Savoye er bepaalde rechten verworven. Zij werden er vertegenwoordigd door een 'vidomne'.¹⁵ Als men bedenkt dat ook nog

6 *L.c.*, I, p. IX, 1.

7 Men begon hiermee in 1549. *Livre des habitants*, I, loopt tot 1560 en bevat ongeveer 5000 namen. Tome II, eveneens uitgegeven door P.-F. Geisendorf, geeft de namen uit de jaren 1572—1574 en 1585—1587. Hoewel in Calvijns tijd 'habitants' vrij gemakkelijk 'bourgeois' konden worden, maakten slechts weinigen van die gelegenheid gebruik. Tegenover de 5000 'habitants' in de periode 1549—1560 staan maar 500 nieuwe burgers. Calvijn zelf werd pas in 1559 'bourgeois'. Daarvóór was hij niet eens als 'habitant' ingeschreven. *L.c.*, I, p. XI s., IX s.

8 *L.c.*, I, p. IX. Zoals de kinderen van 'bourgeois' 'citoyens' werden genoemd, zo die van 'habitants' (althans later) 'natifs'.

9 Naef, *L.c.*, p. 87; Walker, *Calvin*, p. 159. Keizer Sigismund noemde in een bul van 1420 de St. Pierre 'membre insigne du Saint Empire Romain'. Naef, *L.c.*, p. 3.

10 Rath, s.v. *Vienne*, 2, *LTbK*, X, Sp. 780.

11 Naef vermeldt en bespreekt ze, *L.c.*, p. 9, 10—13.

12 Vgl. Monter, *L.c.*, p. 1.

13 Vgl. voor Calvijns pleidooi voor indeling van de stad in parochies blz. 154 vv. De opmerkingen van Ritter-Leich, *a.a.O.*, S. 153: 'Von der Reformation bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts bildete Genf eine Parochie. Erst mit der Verfassung von 1908 wurde die Gliederung in einzelne Gemeinden mit eigenen Gemeinderäten kirchenrechtlich geregelt', zijn in zoverre juist dat men nog in de *Loi Constitutionnelle* van 1874 de bepaling aantreft: 'La ville de Genève ne forme qu'une paroisse' (Heyer, *Eglise de Genève*, p. 353) en pas in de *Constitution* van 1908 leest: 'L'Eglise est divisée en paroisses' en: 'Chaque paroisse est administrée, sous réserve des attributions du Consistoire, par un Conseil de paroisse' (Heyer, *L.c.*, p. 363). — Toch was er ook voordien wel zo iets als een parochie-indeling. Niveaux wordt in de *Reg. du Conseil* van 24 aug. 1545 'ministre de S. Gervais' genoemd (*OC*, XXI, c. 360); in 1549 was dat Ferron. Vgl. *Reg. du Conseil*, 2 sept. 1549, *OC*, XXI, c. 455; *Reg. de la Comp.*, I, p. 58, n. 4. De *Constitution Genevoise* van 1796 bevatte de volgende bepaling: 'Chaque arrondissement de la ville forme une paroisse' (Heyer, *L.c.*, p. 318).

14 Doumergue, *L.c.*, p. 98.

15 Vgl. o.a. Monter, *L.c.*, p. 31 f. De invloed van Savoye kwam bovendien uit in de bezetting van de bisschopszetel. 'The see passed from one member of the House of Savoy

het kapittel van de St. Pierre over eigen bevoegdheden beschikte¹⁶ en dat bovendien in de 'Franchises' van 1387 aan de burgerij bepaalde rechten waren toegekend,¹⁷ dan laat zich gemakkelijk begrijpen dat de ingewikkelde verhoudingen op het gebied van rechtspraak en bestuur meermaals tot spanningen en conflicten aanleiding gaven.

In het begin van de zestiende eeuw kwam de burgerij in openlijk verzet tegen het op machtsuitbreiding beluste huis Savoye. Op de lange duur kwam Genève uit die strijd als overwinnaar te voorschijn.¹⁸ In 1528 werd de 'vidomne' verdreven, in 1533 verliet de bisschop de stad en begin 1536 mislukte, dank zij de hulp van Bern, een poging van Savoye haar opnieuw aan zich te onderwerpen. Toen Bern aan die hulpverlening het recht wilde ontlenen de soevereiniteit over de stad over te nemen, toonden de burgers opnieuw hun vastberadenheid. Zij verklaarden niet dertig jaar lang tegen hun vijanden te hebben gestreden om thans de vazal te worden van hun grote vriend of van wie dan ook. Genève werd nu een praktisch geheel zelfstandige stadsrepubliek;¹⁹ het zou dit blijven tot 1798.²⁰

Tot de 'Seigneurie de Genève' behoorde ook een klein aangrenzend gebied waarin een aantal dorpen en gehuchten gelegen was. De bewoners daarvan bezaten in de stad evenmin burgerrechten als de van verre gekomen 'habitants'.²¹

Met het verdwijnen van de bisschop, de 'vidomne' en het kapittel vielen alle bestuurlijke en justitionele bevoegdheden toe aan de burgerlijke bestuurders. Wie waren dat?²²

Tot de *Algemene Raad* (Conseil Général) behoorden alle manlijke burgers. Deze raad kwam elk jaar bijeen om de vier burgemeesters (syndics)²³ te

to another, generally to nephews, almost without interruption'. De bisschop onder wie de reformatie zich doorzette, Pierre de la Baume, was een 'Savoyard courtier' (p. 32).

16 Vgl. Naef, *l.c.*, p. 41—46. Typerend is het woord van de kapittelheren tot de Kleine Raad aan de vooravond van de reformatie: 'Il est assez connu que les chanoines ne sont sujets ni de l'évêque, ni de la ville'.

17 Een korte beschrijving van deze rechten bij Naef, *l.c.*, p. 32. 'Franchises' werd ook de naam van het gebied waarin deze privileges golden: het grondgebied van Genève dus (p. 8 s.).

18 Vgl. o.a. Walker, *l.c.*, p. 164 ff. Een brede uiteenzetting van 'The Genevan Revolution' bij Monter, *l.c.*, p. 29—63.

19 De overeenkomst met Bern van 1536 verbood Genève het aangaan van bondgenootschappen en diplomatieke betrekkingen zonder toestemming van Bern. Maar reeds na één generatie raakte dit verbod in onbruik. Monter, *l.c.*, p. 64.

20 In dat jaar werd het door Frankrijk geannexeerd. Eerst in 1814 trad het toe tot de Zwitserse confederatie. Courvoisier, s.v. *Genf*, *EKL* I, Sp. 1495.

21 Een complete opsomming van deze ongeveer dertig dorpen, kerkelijke 'paroisses' genoemd, met de predikanten die ze gediend hebben, bij Heyer, *l.c.*, p. 205—231. In het *Livre des habitants*, I, p. 271, vindt men ook de namen van een aantal 'habitants', afkomstig uit de 'Seigneurie de Genève'.

22 Uiteraard wordt voornamelijk de situatie ten tijde van Calvijn getekend. Gegevens o.a. bij Walker, *l.c.*, p. 160 ff.; Doumergue, *l.c.*, III, p. 324 ss., 335 ss.; Benoit, *Calvin*, p. 70, n. 1; Monter, *l.c.*, p. 145 ff.

23 Er was een zekere rangorde onder de burgemeesters: '1er, 2e, 3e, 4e syndic'. Deze rangorde werd in het algemeen bepaald door de leeftijd of de duur van de politieke loopbaan, soms ook door andere factoren zoals persoonlijk overwicht, bijzondere capaciteiten, pressie van een bepaalde groep. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, 57 et n. 1.

kiezen; om de drie jaar koos hij ook de thesaurier van de stad. Voorts kwam hij samen zo vaak daar een dringende reden voor was.

De *Kleine Raad* (Petit Conseil, Conseil ordinaire, Conseil étroit), waarvan het aantal leden in het verleden nogal schommelend geweest was, telde er in Calvijns tijd vijftientig: de vier burgemeesters die de leiding hadden, de oud-burgemeesters van het laatste jaar, de thesaurier, twee secretarissen en verder burgers, gekozen door de Raad der Tweehonderd. Voor het lidmaatschap kwamen alleen 'citoyens' in aanmerking. De 'Messieurs de Genève' zoals zij genoemd werden, kwamen driemaal per week in het stadhuis bijeen.

Tussen de Kleine Raad en de Algemene Raad stond de *Raad der Zestig* (Conseil des Soixante). Deze was samengesteld uit de leden van de Kleine Raad en andere personen, door deze aangewezen; hij was dus te beschouwen als een uitbreiding van de Kleine Raad. De *Raad der Tweehonderd* (Conseil des Deux Cents, Grand Conseil) die pas in 1527 in het leven was geroepen, was op zijn beurt weer een uitbreiding van de Raad der Zestig welks plaats hij ook hoe langer hoe meer innam. De Raad der Tweehonderd vergaderde ten minste eenmaal per maand.

De verkiezingen voor al deze raden vonden plaats in februari. Op de eerste zondag van die maand koos de Algemene Raad de burgemeesters, de volgende dag de Raad der Tweehonderd de burgers die met de burgemeesters, oud-burgemeesters, thesaurier en secretarissen in de Kleine Raad zitting zouden hebben, terwijl op de daaropvolgende dinsdag de Kleine Raad de mannen aanwees die met hem de Raad der Tweehonderd zouden vormen.

Al maakt dit alles een democratische indruk,²⁴ de democratie van Genève was er een met een sterk aristocratische inslag. Bijzonder veel macht berustte bij de Kleine Raad en de mutaties binnen dit college, al ontbraken ze niet, bleven beperkt.²⁵

De *Kleine Raad* was de drager van de soevereiniteit van de stadsstaat. De dorpen werden namens hem bestuurd door 'châtelains'.²⁶ De Kleine Raad vaardigde de wetten en verordeningen uit waarvan de belangrijkste ter goedkeuring werden voorgelegd aan de Raad der Tweehonderd, soms ook aan de Algemene Raad.²⁷ Hij trad ook op als rechtbank voor tal van civiele en criminele zaken²⁸ en alleen hij kon de doodstraf uitspreken.

Van november 1529 dateerde een nieuwe civiele rechtbank, speciaal voor zaken die om een snelle afwikkeling vroegen. Deze rechtbank bestond uit een luitenant van justitie (lieutenant de justice) bijgestaan door vier 'auditeurs'. Evenals de Kleine Raad hield hij driemaal per week zitting. Als officier van justitie trad op de 'procureur général'. Van deze rechtbank kon men, als het tenminste ging om belangrijke zaken, in beroep gaan bij de Kleine Raad, die echter nog niet de hoogste beroepsinstantie was. Dat was, althans sedert 1541, voor civiele zaken een hof van revisie, bestaande uit twaalf rechters, gelijkelijk gekozen uit de Kleine Raad, de Raad der Zestig en de Raad der Tweehonderd. De laatste bezat ook het recht tot het verlenen van gratie.

24 De Algemene Raad is wel 'la plus démocratique des institutions politiques de Genève' genoemd. *Reg. de la Comp.*, II, p. 49, n. 2.

25 Vgl. Monter, *l.c.*, p. 145 f.

26 De functie werd meestal gepacht door een 'citoyen'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 39, n. 4.

27 Deze beide raden 'intervened only sporadically in the daily routine of public business'. Monter, *l.c.*, p. 145. In het vervolg zal meermalen van Raad zonder meer worden gesproken; gewoonlijk is dan de *Kleine Raad* bedoeld.

28 Vgl. o.a. Monter, *l.c.*, p. 150.

De stad was ingedeeld in kwartieren (quartiers),²⁹ die uit een aantal wijken (dizaines) bestonden. Over die laatste werd toezicht uitgeoefend door hoofdmannen van tien (dizeniers).³⁰ Stadsknechten (guets) verrichtten politie- en bodendiensten, voor de bewaking van de stad werden zij om negen uur 's avonds vervangen door manschappen van de burgerwacht. Deze stond onder commando van de kapitein-generaal, de hoogste militaire gezagsdrager in de stad.³¹

Genève had in de tweede helft van de vijftiende eeuw een bloeitijd beleefd. Met vier markten per jaar en een filiaal van de bank van de De Medici's bereikte het toen het niveau van internationaal handelscentrum. Tegen het einde van die eeuw trad er malaise in.³² Eén van de oorzaken was de snelle opkomst van Lyon, sterk bevorderd door de franse koningen. De geneefse economie was zo kwetsbaar omdat ze te eenzijdig op de handel was georiënteerd. Er was wel een aantal ambachtslieden maar dezen produceerden hoofdzakelijk voor de eigen stedelijke consumptie.

In Calvijns tijd zou dat anders worden. De komst van vele vluchtelingen bewerkte een niet onaanzienlijke wijziging in de beroepsstructuur van de stad. Bij de schoenmakers, bakkers, slaggers, timmerlieden, barbiers, bontwerkers, schrijvers, apothekers e.d. die er al waren, voegden zich thans ook goudsmeden, textielproducenten, drukkers en boekverkopers. Er ontstond industrie die zich ook op de export richtte; één van de eerste exportartikelen was het boek! De uitgeverij was door franse immigranten in het leven geroepen. Een andere tak van exportnijverheid, van italiaanse origine, was de zijdeweaverij.³³

Al hadden humanistische en lutherse ideeën in de twintiger jaren Genève niet onberoerd gelaten,³⁴ tot 1530 is het aantal overtuigd reformatorisch gezinden er beslist niet groot geweest.³⁵ Daarna nam het wel wat toe, gevolg zowel van het optreden van predikers als Farel en Froment als van het feit dat juist het reformatorische Bern Genève in zijn strijd tegen Savoye te hulp was ge-

29 Doumergue, *l.c.*, III, p. 399: 'la ville proprement dite se divise comme en trois quartiers'. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 101, spreekt van vier kwartieren. In *Reg. du Conseil*, 3 april 1550, OC, XXI, c. 462, is sprake van bezoeken die gebracht zullen worden 'par les cinq quartiers de la ville'.

30 Pfisterer, *a.a.O.*, S. 98, spreekt van 25 tot 28 'dizaines'. Volgens Doumergue, *l.c.*, III, p. 400, n. 2, werd een 'dizaine' gewoonlijk gevormd door een straat, soms door slechts één zijde van een straat; van verschillende 'dizaines' geeft hij een beschrijving (p. 400 ss.).

31 Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 97; Monter, *l.c.*, p. 34.

32 Calvijn trof in Genève toch nog verschillende families aan die in de handel rijk geworden waren. Een van de voornaamste was de invloedrijke familie Favre; het hoofd ervan was François Favre, 'marchand drapier fort riche', volgens Bergier in *Reg. de la Comp.*, I, p. 41, n. 1.

33 Vgl. Monter, *l.c.*, p. 4 f., 20 f., 30 f. Overigens bestaat ook 'l'immense majorité' van de in het *Livre des habitants* voorkomende namen uit die van 'petites gens'. Aldus dit *Livre*, I, p. XXII. Maar de meesten van hen ontplooiden in Genève grote ijver.

34 Vgl. 'Troisième partie' in Naef, *l.c.*, p. 309 ss., handelend over 'L'humanisme et Luther'.

35 Vgl. Monter, *l.c.*, p. 49 ff., ook 62, n. 58.

komen. Toch bleven velen nog aan het oude geloof vasthouden. Anderen waren of werden religieus min of meer indifferent. Zij hadden de strijd tegen Savoye beschouwd als een strijd voor algehele bevrijding, niet alleen van het juk van Savoye maar ook van alle kerkelijke jurisdictie.³⁶

Voor de overwinning van de reformatie in de stad werden de jaren 1535 en 1536 beslissend. In augustus 1535 — dezelfde maand waarin Calvin in Bazel de laatste hand legde aan de editio princeps van zijn *Institutie*³⁷ — schorste de Raad van Genève de viering van de mis. De kerkdiensten werden van nu af aan op evangelische wijze ingericht.³⁸ Op zondag 21 mei 1536 spraken de burgers in een samenkomst van de Algemene Raad met eenparigheid uit, dat zij tegen de leer die thans in de stad gepredikt werd geen bezwaren hadden en dat zij bereid waren te leven volgens het evangelie en het Woord van God zoals dit sedert de afschaffing van de mis dagelijks was gepredikt.³⁹ Deze uitspraak was van grote politieke en kerkelijke betekenis, ze betekende de definitieve keuze van de stad en haar burgers voor de reformatie. Zeer tot verdriet van de predikanten die in de stad werkzaam waren, met name van Farel, was daarvan echter in de gezindheid en het levensgedrag van velen vooralsnog weinig te bespeuren.

Eind juli lukte het Farel de jonge Calvin, die bezig was zich met zijn kort tevoren verschenen *Institutie* in reformatorische kring naam te maken,⁴⁰ voor het werk in Genève te winnen. Begin september begon Calvin er zijn arbeid, eerst alleen als lector in de theologie, weldra ook als predikant. Van stonden aan zette hij ook zijn schouders onder het werk van de reorganisatie van de kerk.⁴¹ Onvermijdelijk moest hij daarbij stuiten op het vraagstuk van de kerkelijke tucht.

In het bisschoppelijke Genève was veel tucht vanwege de kerk uitgeoefend.⁴² De stad was van 1482 tot 1484 getroffen door een interdict, in 1491

36 Vgl. Lang, *Calvin*, S. 33 f. Dit waren de voorlopers van de politieke libertijnen (voormannen: Perrin, Vandel, Favre), niet te verwarren met de secte van de spiritualistische libertijnen, die Calvin bestreed in zijn tractaat *Contre la secte phantastique et furieuse des libertins qui se nomment spirituelz* (1545), *OC*, VII, c. 145—248. Vgl. Wendel, *Calvin*, p. 59, n. 53.

37 *OC*, XXI, c. 195 (mededeling van de uitgevers onder 23 aug. 1535): 'Calvin écrit la préface de l'Institution adressée au Roi de France'.

38 Waarschijnlijk volgens de liturgie, enige jaren tevoren door Farel opgesteld. Mackinnon, *Calvin and the Reformation*, p. 57 f.

39 *Reg. du Conseil*, 21 mei 1536, *OC*, XXI, c. 201 sq.

40 Vgl. Borgeaud, *Conquête religieuse*, p. 336: 'le jeune et déjà célèbre auteur de l'*Institution chrétienne*'.

41 De biografen zijn het er over eens dat Farel meer een vurig prediker dan een organisator was. Toch wachte men zich voor een 'image trop simplifiée' (*Farel*, p. 11). Vóór Calvijn's optreden was Farel 'le principal chef' van de franse reformatie. Maar hij trad vrijwillig achter Calvin terug 'reconnaissant que la Réforme en pays de langue française avait désormais le législateur qu'il fallait suivre et soutenir au près et au loin'. Borgeaud, *l.c.*, m. p.

42 Vgl. hiervoor vooral Naef, *l.c.*, p. 185 ss. Ook Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 341, maakt

werd ze daar opnieuw door bedreigd. Excommunicaties werden er geregeld uitgesproken, vaker 'pour des raisons de procédure que pour des faits touchant à la vie religieuse ou morale'.⁴³ Lange tijd had er bij de overheid en onder de burgers een niet geringe vrees voor de kerkelijke straffen bestaan, vooral ook om de onaangename maatschappelijke gevolgen die eraan verbonden waren. Maar op de duur nam die vrees af. Het interdict werd zelden meer toegepast. Wel kon datzelfde niet van de excommunicaties worden gezegd, maar juist omdat die zo vaak en zo lichtvaardig werden uitgesproken, werd de betekenis ervan sterk uitgehold en tilden degenen die erdoor werden getroffen èn hun omgeving er niet zo zwaar meer aan.

Een andere indicatie van die uitholling èn van de *verwereldlijking* van het begrip 'excommunicatie' was, dat ook de burgerlijke rechter zich ervan ging bedienen, evenals van het begrip 'absolutie': de kerk excommuniceerde en absolveerde, de stadsraad deed het op zijn manier ook. Zo kon het gebeuren dat de Raad, toen eenmaal de reformatie in Genève gezegevierd had, een aantal nog door de bisschop uitgesproken excommunicaties ophief.⁴⁴ *Opheffing* van de bisschoppelijke rechtspraak was gemakkelijk. Moeilijker was de vraag — tenminste voor wie haar stelden, maar reeds zagen wij: niet ieder deed dit — wat ervoor in de plaats moest komen.

Nog in zijn laatste levensdagen herinnerde Calvijn zijn collega's eraan dat er toen hij in Genève zijn werk begon, 'quasi comme rien' was. 'Er werd gepreekt, dat was dan ook alles'.⁴⁵ Met dat 'quasi comme rien' had hij ongetwijfeld vooral het ontbreken van behoorlijke kerkelijke tuchtoefening op het oog. Dat blijkt uit wat hij in 1538 kort na zijn verdrijving uit Genève schreef:⁴⁶ de mis was er wel afgeschafft en de Raad had er wel besloten tot het inrichten van de godsdienst naar de zuiverheid van het evangelie, maar toch had de kerk nog niet die gestalte welke door een wettige uitoefening van zijn ambt vereist werd. Ieder ging maar naar het avondmaal ofschoon het geloof van velen hem van een twijfelachtig gehalte, ja zelfs buitengewoon suspect voorkwam.

Het herstel van de kerkelijke tucht zoals hij die in de Schrift zag voorgeschreven, was een van de voornaamste taken waarvoor Calvijn in 1536 werd gesteld. Het was een zware taak. Zwaarder dan ze elders voor hem geweest zou zijn? Een exact antwoord op die vraag zal wel niet zijn te geven. A. Rilliet

enkele opmerkingen over 'die vorreformatorsche, unter den Bischöfen Genfs ausgeübte Banngewalt'. Hij wijst erop dat deze 'in den bis jetzt unbekanntes Constitutiones Synodales von 1513 (Artikel 29, 33 und 36) eine bedeutende Verschärfung erfahren hatte'. In de 'constitutiones' komt 'ein formalistischer und persönlicher Rigorismus der bischöflichen Banngewalt zum Vorschein'.

43 Naef, *l.c.*, p. 188.

44 Vgl. Rilliet in: Rilliet-Dufour, *Catéchisme français*, p. XVII.

45 *Discours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 401, 30 sq.

46 In zijn voorrede op de lat. uitgave van de catechismus van 1537, OS, I, p. 428.

heeft gesproken van 'l'amour du plaisir' en 'la légèreté des mœurs'⁴⁷ die men in Genève aantrof, E. Doumergue van 'anarchie morale'⁴⁸ die er geheerst zou hebben. Maar enige waarheid zal er wel schuilen in de opmerking van Kampschulte, dat de situatie in Genève dikwijls is afgeschilderd 'mit allzu düstern Farben'.⁴⁹ Interessant is het getuigenis over de inwoners van Genève van een tijd- en stadgenoot, François Bonivard, heer van St. Victor. Deze schrijft in zijn kroniek van Genève: zij waren 'autresfois — hij bedoelt: vóór de oorlog en vóór de reformatie — la pluspart sans soucy, et subjectz à leurz plaisirz'.⁵⁰ Toch geldt ook voor deze uitspraak de opmerking van H. Naef: 'Il est humain de mesurer le monde à son aune'.⁵¹ Hoe dit zij, puriteinen 'avant la lettre' zijn de inwoners van Genève zeker niet geweest.

§ 2. DE ARTICLES⁵²

Dinsdag 16 januari 1537 boden de predikanten van Genève aan de Kleine Raad een memorandum⁵³ aan waarin zij in een aantal 'articles' uiteenzetten, op welke punten verdere reformatie van de kerk van Genève door hen noodzakelijk geacht werd. Het stuk draagt duidelijk het stempel van Calvin, al zullen ook anderen aan de opstelling ervan hebben meegewerkt.⁵⁴

47 Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. XIV.

48 Doumergue, *l.c.*, II, p. 148. Vgl. ook Lang, *a.a.O.*, S. 34.

49 Kampschulte, *Calvin*, I, S. 206. Vgl. Mackinnon, *l.c.*, p. 88: 'Granted that Geneva... was an immoral city, though... its immorality has been exaggerated'.

50 Geciteerd bij Naef, *l.c.*, p. 30. Bonivard bedoelde daarmee overigens beslist geen ongunstig oordeel uit te spreken!

51 Naef, *l.c.*, m. p.

52 De uitgevers van de *OC* hebben het stuk voorzien van de titel *Articles concernant l'organisation de l'Eglise et du culte à Genève*. Overigens komt de benaming 'articles' voor, zowel in het stuk zelf (*OS*, I, p. 370, 12; vgl. 375, 34) als in de *Registres du Conseil*; vgl. *Reg. du Conseil*, 16 jan. 1537, *OC*, XXI, c. 206: 'Icy est este parole et sont estes leuz les articles donnees par Me G. Farel et les autres predicans'.

De tekst van de *Articles* is te vinden in: *OC*, Xa, c. 5—14; *Herminjard*, IV, p. 155—166; *OS*, I, p. 369—377. Het manuscript bevindt zich in het archief van Genève; vgl. *OS*, I, p. 367.

53 In *OS*, I, p. 365, worden de *Articles* genoemd: 'primae celebrium illarum ordinationum ecclesiasticarum (Ordonnances ecclésiastiques) a Calvino datarum'. Beter: Weerda, *Ordnung zur Lehre*, S. 132: 'eine Art von Memorandum, in dem die Hauptpunkte einer Kirchenordnung skizziert werden. Es ist noch keine ausgearbeitete Kirchenordnung, ...' Ook Kampschulte, *a.a.O.*, I, S. 287 f., spreekt van een 'Denkschrift'.

54 *OC*, XXI, c. 30, 59 (Beza en Colladon); *Herminjard*, IV, p. 154, n. 1; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. XV, en nog anderen spreken zich zonder voorbehoud uit voor Calvin als auteur. Minder beslist de uitgevers van de *OC* (Vgl. *OC*, Xa, c. 5: Calvin is wel 'l'auteur réel', maar mogelijk is de redactie niet van hem); Werdermann, *Calvins Lehre der Kirche*, S. 286 ('ganz unter Calvins Einfluss'), terwijl Pannier, *Origines de la Confession de foi*, p. 58, met betrekking tot de vraag of Farel dan wel Calvin als auteur moet worden aangemerkt, oordeelt: 'L'une et l'autre opinion me paraissent également exagérées'.

Uiteraard was het de bedoeling dat de Raad de *Articles* zou behandelen en, al dan niet geamendeerd, zou aanvaarden. Wel was Calvijn het standpunt toegedaan, dat de kerk zelf bevoegd was haar eigen wetten op te stellen,⁵⁵ maar uit niets blijkt dat hij er ooit bezwaar tegen gehad heeft daarbij op de een of andere wijze de overheid te betrekken. Hij deed dit in 1537, in 1541 en ook in de latere jaren. Blijkbaar heeft hij dit met zijn overtuiging aangaande de bevoegdheid van de kerk in dezen niet in strijd geacht. Het lag trouwens voor de hand. Na het wegvallen van de wetgevende macht van de bisschop was de magistraat als enige wetgever overgebleven.⁵⁶ Dat was een feit waaraan ook Calvijn niet getornd heeft, waarin hij zelfs voor de kerk belangrijke voordelen gezien heeft.⁵⁷ Een kerkorde die (tevens) door de overheid goedgekeurd was, droeg (ook) het karakter van stadswet, voor de handhaving waarvan de overheid garant stond. Op deze wijze kreeg de excommunicatie ook 'openbaar gezag', werd ze een maatregel die niemand in de stad kon bagatelliseren.

Wij geven eerst een overzicht van de *Articles*, waarbij uiteraard vooral aandacht geschonken wordt aan die gedeelten welke met ons onderwerp verband houden — het overige wordt slechts en passant vermeld —; daarna volgen enige kanttelingen.

De vier onderwerpen

De predikanten beginnen met te verklaren dat een kerk niet goed ingericht en georganiseerd kan worden genoemd wanneer daarin niet dikwijls het avondmaal wordt gevierd en dan op zo'n wijze, dat men er niet verschijnt met een hoge dunk van zichzelf maar vervuld met heilige eerbied. Om dit te bereiken is 'la discipline de l'excommunication' noodzakelijk.

Het tweede onderwerp waarvoor aandacht gevraagd wordt, is de kerkzang, het derde het onderwijs in de leer aan de jeugd en het laatste de huwelijks-wetgeving. Deze onderwerpen worden in de *Articles* vervolgens toegelicht.

Avondmaal en tucht

Een wekelijkse viering van het avondmaal wordt zeer wenselijk genoemd. Maar om de zwakheid van de gemeente (*l'infirmité du peuple*) willen de

⁵⁵ Weber, *Kirchliche und staatliche Kompetenz*, S. 121, merkt, niet geheel correct, op: 'Calvin hat das Recht Gesetze zu erlassen, für die Kirche nicht verlangt'; hij verwijst hiervoor naar IV, 10. Calvijn breekt daar echter wèl de staf over de wijze waarop de 'Papa cum suis' de 'potestas in legibus ferendis' hebben uitgeoefend (*OS*, V, p. 164, 1 sqq.), maar niet over deze 'potestas' als zodanig. En in IV, 8, 1 (*V*, p. 133, 16 sqq.) wordt ook deze potestas gerekend tot die 'quae propria est Ecclesiae'. Vgl. blz. 154, aant. 89.

⁵⁶ Weber, *a.a.O.*, das.: 'In Genf konnte niemand als die städtische Obrigkeit geltendes Recht setzen. Das war, nachdem die kanonische Rechtssetzung hinfällig geworden war, in allen evangelischen Staatswesen ähnlich'.

⁵⁷ Dat blijkt bv. uit zijn brief aan Poppius, 26 febr. 1559, *OC*, XVII, c. 452; Vgl. blz. 132, aant. 442.

predikanten daarvan voorlopig afzien. Zij stellen voor één viering per maand, telkens in een ander kerkgebouw maar telkens ook toegankelijk voor heel de gemeente. Er moet een regeling komen om te verhoeden dat het avondmaal bezoedeld wordt door personen die door hun leven tonen Jezus niet toe te behoren en om te zorgen dat zij die tot deze gemeenschapsoefening komen, daar bij wijze van spreken komen als beproefde leden van Jezus Christus (*comme approuvez membres de Iesuchrist*). Hierop volgt dan een uiteenzetting van de instelling van 'la correction et discipline dexcommunication' door Christus, van de door Hem bevolen 'maniere de correction'⁵⁸ en van de doeleinden van de tucht.

Deze tucht is echter verdorven. Eén van de nuttigste en heilzaamste zaken door de Heer aan zijn kerk geschonken, is verworden tot één van de verderflijkste en verfoeilijkste. Dit was mogelijk doordat de bisschoppen — het memorandum spreekt van *pseudo*-bisschoppen — het excommunicatierecht aan de gemeente (*lassemblee des fideles*) ontroofd en aan zich getrokken hebben. Deze inzetting van de Heer moet thans naar de regel van de Schrift worden hersteld.

De voorgestelde tuchtregeling

Daartoe stellen de predikanten het volgende voor. De Raad kieze een aantal mannen van goede levenswandel en getuigenis, verspreid over alle kwartieren van de stad zodat zij op ieder het oog kunnen houden. Merken zij bij iemand een zonde op die berisping verdient, dan nemen zij contact op met één van de dienaren. De schuldige wordt hierop vermaand en op broederlijke wijze aangespoord zich te verbeteren. Wanneer deze vermaningen niet helpen, dan wordt hij gewaarschuwd, dat zijn hardnekkigheid aan de gemeente zal worden bekend gemaakt. Komt hij daarop tot inkeer, dan is dit reeds te beschouwen als een groot voordeel van de tucht. Is dat echter niet het geval, dan gaat de dienaar, met goedvinden van 'hen die met dit werk belast zijn', er inderdád toe over aan de gemeente bekend te maken wat men tot nu toe gedaan heeft om de zondaar tot bekering te brengen maar ook hoe dit alles niet heeft gebaat. Verhardt hij zich ook dan nog, dan wordt hij geëxcommuniceerd, dwz. hij wordt gehouden voor iemand die uit de gemeenschap der christenen gestoten is, totdat hij duidelijke blijken van berouw en verbetering geeft; ten teken daarvan wordt hij van de gemeenschap van het avondmaal uitgesloten. Aan de kerkleden wordt meegedeeld, dat zij niet op voet van vertrouwelijkheid met hem mogen omgaan. De geëxcommuniceerde mag echter niet nalaten de predikaties bij te wonen. Want zo dringt nog altijd de leer (*doctrine*) tot hem door

⁵⁸ Met verwijzing naar Matth. 18. Als voorbeeld van iemand die van deze 'maniere' gebruik maakte, wordt Paulus genoemd, met verwijzing naar 1 Tim. 1 en 1 Kor. 5. OS, I, p. 372, 16 sqq.

en misschien behaagt het de Heer zijn hart aan te raken en hem op de goede weg te doen terugkeren.⁵⁹

Als anderen, burens of verwanten bv., van de zonden eerder kennis dragen dan de genoemde 'desputez', dan moeten zij de vermaning doen uitgaan. Merken zij dat dit niets oplevert, dan moeten zij de 'desputez' waarschuwen.

Verder dan de excommunicatie mag de kerk niet gaan.⁶⁰ Heeft men echter te doen met lieden die zich zó onbeschaamd aan het kwade hebben overgegeven dat zij om hun excommunicatie alleen maar lachen en er zich geen enkele zorg over maken in deze toestand verder te leven en te sterven, dan zal de Raad moeten overwegen of hij op de duur een dergelijke minachting en bespotting van God en het evangelie kan dulden en ongestraft laten.

'Het rechte begin van een kerk'

Aan de invoering van de tucht zal echter iets anders moeten voorafgaan. Het is immers wel zeker dat er nog heel wat inwoners zijn die zich niet aan het evangelie hebben gewonnen gegeven, ja die het zoveel mogelijk tegen spreken en in hun hart allerlei met het Woord Gods strijdige bijgelovigheden koesteren. De verdeeldheid over het geloof is groot. Maar als personen die met ons in het geloof overeenstemmen, moeten worden geëxcommuniceerd vanwege hun zonden, dan mogen in de kerk nog veel minder diegenen geduld worden die in het stuk van de godsdienst op een standpunt staan dat in elk opzicht aan het onze tegengesteld is.

Om nu te weten te komen, wie met het evangelie instemt, en wie liever bij het rijk van de paus dan bij dat van Jezus Christus wil behoren, adviseren de predikanten alle inwoners belijdenis en rekenschap te doen afleggen van hun geloof. Het zou hen als christelijke overheden sieren, als de raadsheren daarin voorgingen. Dan zou blijken dat de leer van hun geloof waarlijk de leer is waardoor alle gelovigen in één kerk verenigd zijn⁶¹ en zouden zij duidelijk maken wat van ieder wordt verwacht. De Raad wijze uit zijn midden enige leden aan, die — elk vergezeld van een dienaar des Woords — allen zullen verzoeken zijn goede voorbeeld te volgen. Het betreft hier een maatregel voor één keer. Het gaat er nl. om te weten te komen welke leer ieder aanhangt. Dit vast te stellen is 'het rechte begin van een kerk'.⁶²

59 Hierop volgt dat de zonden die op deze wijze bestraft moeten worden, die zijn welke 'vous aves ouy par avant nommes de S. Paul [1 Tim. 1, 1 Kor. 5] et telz semblables'.

60 '... et oultre ceste correction lesglise na poent a proceder'. *OS*, I, 374, 11.

61 'Ce seroyt doncq ung acte de magistratz crestiens si vous, Messieurs du Conseil, chascun pour soy, faysiez en vostre conseil confession par laquelle on entendist que la doctrine de vostre foy est vrayement celle par laquelle tous les fidelles sont unis en une eglise'. *OS*, I, p. 373, 41—374, 1.

62 '...', et cela seroyt seulement pour ceste foys, pourtant que on na poent encores discerne quelle doctrine ung chascun tient, qui est le droict commencement dune esglise'. *OS*, I, p. 375, 5 sqq.

De catechese

Met betrekking tot het onderricht aan de kinderen, nodig om hen voor te bereiden op de geloofsbelijdenis die van hen, terecht, verwacht wordt, stellen de predikanten voor, dat er een korte catechismus⁶³ zal komen aan de hand waarvan de ouders hun kinderen het nodige onderricht zullen geven. Zij moeten ze enige malen per jaar naar de predikanten sturen, die een onderzoek instellen naar de verworven kennis en zo nodig nadere uitlegging geven. De Raad moet erop toezien dat de ouders hierin trouw zijn.

De huwelijkszaken

Om een einde te maken aan de willekeur die er onder 'le pape' geheerst heeft ten aanzien van 'les causes de mariage' adviseren de predikanten dat de Raad enigen uit zijn midden zal aanwijzen om over alle voorkomende gevallen te oordelen en daarin te beslissen (juger et decider). Het zou gewenst zijn aan hen enige predikanten toe te voegen om hen beter in te lichten over de wijze waarop in bepaalde situaties overeenkomstig het Woord van God moet worden gehandeld. Het eerste wat de commissarissen van de Raad met advies van de betrokken predikanten zullen moeten doen, is verordeningen opstellen voor de meest voorkomende gevallen. Uiteraard zullen deze verordeningen door de Raad moeten worden goedgekeurd.

Slot

In een uitvoerig slot wordt de Raad aangemoedigd de voorstellen aan te nemen. De laatste zinnen van het memorandum luiden als volgt: 'Door de zwaarte van deze taak waarop men u wellicht zal wijzen, moet gij u niet laten afschrikken. Want wij moeten in deze hoop leven dat, wanneer wij gewillig Gods geboden volgen, Hij ons werk in zijn goedheid zal doen gelukken en tot een goed einde voeren, zoals gij tot nu toe ook duidelijk hebt ondervonden in alle dingen waarin de Heer u verwaardigd heeft zijn eer te zoeken. Hij sta u bij door zijn macht om alles tot een goed einde te brengen'.

De aanvaarding

De behandeling van de *Articles* had een vlot verloop. Ze nam niet meer dan één dag in beslag, de dag waarop ze ook ingediend waren: 16 januari 1537. De Kleine Raad bracht daarbij slechts enkele wijzigingen aan.

Onbetekenend waren die intussen niet! Om de voornaamste te noemen: niet elke maand, maar slechts vier maal per jaar zou het avondmaal worden

⁶³ 'une briefve somme et facile de la foy crestienne'. *OS*, I, p. 376, 10.

gevierd. De huwelijkszaken bleven ressorteren onder de Kleine Raad (als geheel)⁶⁴; wel zou er een samenspreking over de bijbelse richtlijnen plaats vinden met 'les prescheurs et ministres'.

'La Reste des articles est passe ainsin quil sont escriptz', kon worden genotuleerd.⁶⁵ Dezelfde dag nog sloot de Raad der Tweehonderd zich hierbij aan.⁶⁶

Met bekwame spoed werd nu de catechismus ter perse gelegd waarvan in de *Articles* sprake geweest was.⁶⁷ Waarschijnlijk heeft het aanvankelijk in de bedoeling gelegen dat deze niet alleen als leerboek voor de catechisatie dienst zou doen, maar ook zou worden gebruikt als de belijdenis waarmee de inwoners hun instemming moesten betuigen. Korte tijd later verscheen een voor dit doel meer geschikt excerpt van de catechismus, de *Confession de la Foy*.⁶⁸

§ 3. KANTTEKENINGEN

a. In de *Articles* treedt aanstonds duidelijk aan het licht welk ideaal Calvijn van meet af aan voor de geest heeft gestaan: het ideaal om de empirische stadskerk om te vormen tot een gemeente die zich op verantwoorde wijze verzamelt rondom de avondmaalstafel.⁶⁹ Ter bereiking van dit ideaal moest eerst 'het rechte begin van een kerk' worden gemaakt. Dat was meer

64 Het betrof hier alleen de huwelijkszaken. Daarom is het onjuist hierin te lezen, zoals *OC*, X a, c. 5, nota, en Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 112 doen, dat zulks de afwijzing inhield van de invoering van onafhankelijke kerkelijke tucht.

65 *Reg. du Conseil*, 16 jan. 1537, *OC*, XXI, c. 206. De zin loopt aldus verder: 'adioinct que lon deffende aux femmes obstetrices de ne baptiser point'.

66 *OC*, XXI, c. 207.

67 Vgl. Doumergue, *l.c.*, II, p. 229; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. XV, XXII, XXXI—XXXIII; *Herminjard*, IV, p. 185, n. 8; Cornelius, *Hist. Arbeiten*, S. 137. De drie eerstgenoemden menen dat de catechismus reeds vóór 16 januari 1537 was opgesteld, Cornelius meent daarna. In elk geval was het geschrift medio februari gedrukt; Calvijn las er uit voor op de conferentie, 15—17 februari 1537 te Lausanne gehouden naar aanleiding van de door Caroli veroorzaakte moeilijkheden. Vgl. *Calvijn aan Grynaeus* (juni 1537), *Herminjard*, IV, p. 240; vgl. Doumergue, *l.c.*, II, p. 228, 256.

De catechismus was getiteld *Instruction et confession de Foy, dont on use en Leglise de Geneve*. Hij werd in 1877 teruggevonden in de collectie-Du Puy, aanwezig in de Bibliothèque nationale te Parijs, en opnieuw uitgegeven door Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. 1—99. De tekst is daarna ook gepubliceerd in *OC*, XXII, c. 25—74, en *OS*, I, p. 378—417.

68 *Confession de la Foy, laquelle tous Bourgeois & habitans de Geneve & subiects du pays doyvent iurer de garder & tenir, extraicte de Linstruction dont on use en Leglise de ladicte Ville*. Vgl. Dufour in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. CIII, alwaar de tekst p. 101—122; deze ook in: *OC*, IX, c. 693—700 (eveneens: XXII, c. 77—96); *OS*, I, p. 418—426.

Dat Calvijn de schrijver was van de catechismus wordt door de meesten, dat hij ook de *Confession* samenstelde, door velen aangenomen.

69 Vgl. Ganoczy, *l.c.*, p. 111: 'il envisage l'Eglise, dans sa réalité concrète, comme une communauté rassemblée autour de la table eucharistique'.

dan een maatregel van orde. Zoals hij in 1538 in zijn voorrede op de latijnse vertaling van de catechismus van 1537 zou uiteenzetten, bedoelde Calvin daarmee niets minder dan een vernieuwing van het verbond met God door het volk van Genève onder leiding van zijn overheid. Als voorbeelden stonden hem voor de geest de verbondsvernieuwingen van het volk Juda onder leiding van mannen als Asa en Josia, Ezra en Nehemia.⁷⁰ Het dilemma volkskerk-belijdende gemeente (of: gemeente van bewuste belijders) dat, gelijk wij gezien hebben, ook in zijn dagen niet onbekend was, verwierp Calvin.⁷¹ Hij streefde naar een combinatie van die beide, dwz. naar een *bewust belijdende volkskerk*. Daartoe moesten de volwassenen aanstonds hun instemming met de belijdenis betuigen en de jongeren gaandeweg, tijdens en na afsluiting van het catechetisch onderrecht, ditzelfde doen. Dat er voor diegenen die instemming met de belijdenis zouden weigeren in de stad geen plaats meer zou zijn, wordt in de *Articles* niet met zo veel woorden gezegd maar wel duidelijk bedoeld.⁷² Dat er onder de jongeren wel eens zouden zijn die niet tot het doen van belijdenis konden of wilden komen, is een mogelijkheid die niet onder het oog wordt gezien.

b. De *Articles* bepleiten op verschillende punten optreden van de overheid ten gunste van de kerk, waarbij echter van toekenning van werkelijke 'iura in sacra' aan de overheid geen sprake is. Aan de Raad wordt gevraagd om overheidsmaatregelen voor eenmaal: de formele goedkeuring van de *Articles*, de aanwijzing van een aantal leden van de Raad om mee te helpen bij het maken van het nieuwe begin van de kerk, het geven van het goede voorbeeld bij het betuigen van instemming met de belijdenis. Maar ook om maatregelen die voor herhaling vatbaar zijn. Want allicht zullen er ook in de toekomst mannen moeten worden benoemd om samen met de predikanten de kerkelijke tucht uit te oefenen. En te verwachten is dat er ook dan ouders zullen zijn die aan hun plicht hun kinderen in de leer te onderwijzen, moeten worden herinnerd. De eigenlijke tuchtoefening echter, met inbegrip van de excommunicatie en de wederopneming, behoort uitsluitend tot de competentie van de kerk, dwz.

70 OS, I, p. 429 sq.

71 Holl, *Calvin*, S. 266: 'So kam er dazu, das Mass der Volkskirche zu steigern, indem er das Ideal der Bekenntniskirche damit verband'. Vgl. blz. 50 v.

72 Gezègd werd dat het noodzakelijk was 'de discerner lesquelz recepvoyr pour membres ou lesquelz on ne doyt accepter' en dat 'ceux ne doibvent estre tollerez en lesglise qui sont en tout contrayres a nous en religion'. OS, I, p. 374, 28 sqq., 34 sqq. Daarom is het niet juist wanneer Ganoczy, *l.c.*, m.p., in zijn overzicht van de *Articles* schrijft dat dezulken 'doivent quitter la ville dans les plus courts délais'. Bepaald onbillijk is de voorstelling van zaken, die Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. LIX, geeft: 'On ne l'employait plus comme un moyen de n'admettre dans l'Eglise que ceux qui en recevaient les doctrines, ce qui eût été fort légitime et très-naturel, mais comme un moyen de chasser du pays tous ceux qui, pour une raison ou pour une autre, refuseraient de prêter serment à cette profession de foi; afin d'arriver à constituer, par l'épuration de l'exil, l'unité religieuse de la population'. Het éérste was de eigenlijke bedoeling, het tweede was daarvan het noodzakelijk geachte gevolg.

van de predikanten en de 'desputez'. Ook die laatsten moeten, ondanks hun aanwijzing door de Raad,⁷³ als kerkelijk gekwalificeerde mannen worden beschouwd.

Daarvoor pleit het volgende:

1. De vraag *door wie* binnen een christelijk gemeenbest de kerkelijke ambtsdragers moesten worden aangewezen is, wij zagen het reeds, voor Calvijn nooit een principiële kwestie geweest. Voor hem kwam het er op aan dat de mannen die gekozen werden, *geschikt* waren, dat het mannen waren aan wier verkiezing de gemeente haar goedkeuring kon hechten.⁷⁴

2. Uit de wijze waarop in de *Articles* voor de benoeming van de 'desputez' wordt gepleit, blijkt duidelijk dat de opstellers aan kerkelijk gekwalificeerde personen hebben gedacht. Waarom moeten zij er komen? Omdat in het verleden de pseudo-bisschoppen '*assemblee des fideles*' van de excommunicatiemacht hebben beroofd. De aanstelling van de 'desputez' moet *déze* beroving — een beroving van de *geméente* —, ongedaan maken.

3. De mannen die de predikanten moeten assisteren bij het maken van het nieuwe begin, moeten raadsheren zijn, *de 'desputez' niet*. En nergens staat dat die laatsten aan de Ráád moeten rapporteren of aan hem verantwoording schuldig zijn. Wel lezen wij dat zij over wat zij zien of horen overleg moeten plegen met de *predikanten*.

4. Men kan deze mannen het best beschouwen als de prototypen van Calvijns latere ouderlingen. Wat van hen verwacht wordt, is echt ouderlingenwerk.⁷⁵ Dat zij nog geen ouderlingen genoemd worden, wijst er op dat Calvijn met zijn bezinning over de ambten in 1537 nog niet gereed gekomen is.⁷⁶

Mag de overheid zich niet inlaten met de tuchttoefening, de kerk mag met haar optreden tegen de zondaars niet verder gaan dan de excommunicatie. Anders zou ze het terrein van de overheid betreden. Wel wordt de Raad er op gewezen, dat zich voor hem na de kerkelijke excommunicatie wel eens de noodzaak van een *eigen* optreden tegen de zondaars kan voordoen. Daarop te attenderen behoorde weer wèl tot de roeping van de kerk zoals Calvijn die zag.

c. De *Articles*, opgesteld zo betrekkelijk kort na de verschijning van de eerste editie van de *Institutie* waarin hij met zo veel nadruk alleen de gemeente

73 Ook de predikanten werden door de overheid benoemd.

74 Vgl. blz. 87, 173.

75 Vgl. IV, 3, 8 (V, p. 50, 21 sqq.): 'Gubernatores fuisse existimo seniores e plebe delectos, qui censurae morum et exercendae disciplinae una cum Episcopis praessent'. Deze zin komt voor het eerst voor in de *Inst.* 1543. *OC*, I, c. 567.

76 Vgl. blz. 84.

In de *Inst.* 1539 — waarvan volgens Wendel, *l.c.*, p. 81, het manuscript tegen het einde van 1538 werd afgesloten — is eenmaal en dan terloops, in c. XV 'De politica administratione', sprake van een 'senatus gravium virorum, qui in primitiva ecclesia constituebantur ut conformandae publicae disciplinae praessent (quod munus in epistola ad Corinthios (12, 28) κυβερνήσεις vocat [Paulus])'. *OC*, I, c. 1103. Vgl. IV, 20, 4 (V, p. 475, 14). Hier *signaleert* Calvijn toch de nieuwtestamentische ouderling. Wanneer hij hem op het spoor is gekomen, is moeilijk te zeggen.

tot het uitoefenen van de kerkelijke tucht bevoegd had verklaard, laten zien hoe de praktijk Calvijn aanstonds voor de noodzaak geplaatst heeft een orgaan te creëren dat dit namens de gemeente kon doen. Voor de gemeenteleden zelf zou overblijven: het persoonlijk vermaan en het niet vertrouwelijik omgaan met de geëxcommuniceerden. En wat betreft de gemeente als geheel, deze zou in de dienst de mededeling aanhoren omtrent het aan de zondaar verrichte maar vergeefs gebleken werk en, in een later stadium, die van zijn excommunicatie. De bedoeling van deze afkondigingen wordt in de *Articles* niet aangegeven. De afkondiging van de excommunicatie zal wel ten doel gehad hebben het verkrijgen van de approbatie van de gemeente. Maar reeds in de *Articles* zien wij het zwaartepunt zich verleggen van de gemeente zelf naar het haar representerende orgaan.

d. Merkwaardig: de geëxcommuniceerde moet door de gemeente worden beschouwd als een buiten haar kring geplaatste; zo moet hij ook zichzelf beschouwen, maar hij mag, of liever: móet, toch de preekdiensten bijwonen! Volledig doorgesneden is de band dus niet. Hij is ernstig geschonden, maar de Heer moge hem door zijn Woord en Geest herstellen.

§ 4. HET ÉCHEC

Calvijns reformatorisch program mocht dan door de bevoegde instanties met bekwame spoed zijn aanvaard, de uitvoering ervan liet zeer veel te wensen over.

Wat betreft het betuigen van instemming met de belijdenis, de Kleine Raad ging er zelf na enige tijd toe over, een voorbeeld dat toen door veel burgers werd nagevolgd. Maar het lukte niet allen daartoe te bewegen. En bij de pogingen hiertoe⁷⁷ werden van de aanvang af de predikanten uitgeschakeld.⁷⁸

Eind juli 1537 betuigden de hoofdmannen van tien hun instemming met de belijdenis; dezen brachten daarna 'hun' mensen naar de St. Pierre. Vanaf de kansel las de stadssecretaris Claude Roset de confessie voor, waarmee eerst de leden van de Kleine Raad door handopsteken hun instemming verklaarden, daarna heel de verzamelde menigte.⁷⁹ Maar gelijk gezegd, velen lieten verstek gaan.⁸⁰

⁷⁷ Tot zelfs in januari 1538 ondernomen. *Reg. du Conseil*, 4 jan. 1538, *OC*, XXI, c. 220. Vgl. o.a. Cornelius, *a.a.O.*, S. 138 ff.; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. LIX ss.

⁷⁸ Reeds 17 april 1537, toen de Raad besloot, 'que lon doibge aller par les maisons de dizenne en dizenne et leur proposer lesdits articles et il doibge assister ung sindicque accompagnes du capitaine la dizene et des aultres'. *Reg. du Conseil*, 17 april 1537, *OC*, XXI, c. 210.

⁷⁹ Vgl. *Reg. du Conseil*, 29 juli 1537, *OC*, XXI, c. 213; Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. LXIV; Dankbaar, *Calvijn*, blz. 51.

⁸⁰ Het is dan ook veel te rooskleurig voorgesteld als Calvijn in zijn voorrede op de

Evenmin was er sprake van invoering van onafhankelijke kerkelijke tucht. Benoeming van aparte personen voor de uitoefening van de tucht vond niet plaats. Ook de predikanten werden zo veel mogelijk buiten de tuchtoefening gehouden. 27 juli 1537 lieten Farel en Calvijn in de Kleine Raad 'grosse admonition' horen om toch het besluit inzake 'ladmonition des gens' uit te voeren.⁸¹ Hierop werd besloten dat de *raadsheren* 'ladmonition et correction' zouden toepassen en dat ieder die zich misgaan had bij hèn moest worden aangebracht! Twee dagen later werd dit door de Raad der Tweehonderd als volgt gepreciseerd: de hoofdmannen van tien moesten als daar aanleiding toe was hun mensen vermanen; eventueel moest daar een vermaning in aanwezigheid van twee of drie anderen op volgen, waarbij zou worden bedreigd met aangifte bij de justitie. Tenslotte zou de justitie optreden en in de ernstigste gevallen straffen met verbanning.⁸² Dat was in feite precies het omgekeerde van wat de predikanten in januari hadden voorgesteld en de overheid toen goed gevonden had!⁸³

5 oktober 1537 richtten Farel en Calvijn zich tot de Raad met de vraag, zulks in verband met de aanstaande avondmaalsviering, hoe gehandeld moest worden met hen die zich op doperse manier van de kerk afgescheiden hielden alsook met diegenen die nog een rozenkrans gebruikten. De Raad vaardigde hierop een bevel uit alle rozenkransen in te leveren en droeg de predikanten op een lijst samen te stellen van alle personen die zij verdacht vonden. Zelf mochten zij bij de aankondiging van het avondmaal de gemeente wel vermanen maar niemand daarvan uitsluiten.⁸⁴

In het begin van 1538 betoogden de predikanten Farel, Calvijn en Couraut, ook nu weer met het oog op een naderende avondmaalsviering, dat personen die nog geen trouw aan de belijdenis hadden beloofd daaraan toch eigenlijk niet konden deelnemen.⁸⁵ De reactie van de Raad daarop, de volgende dag,

latijnse catechismus van 1538 schrijft dat de 'alacritas' van het volk bij het afleggen van de eed niet minder was dan de 'diligentia' van de Raad in het voorschrijven ervan. *OS*, I, p. 429. Van de Kleine Raad legde Jean Philippe de eed niet af. 'L'opposition des Genevois réfractaires à la confession publique de la foi augmenta dans la mesure où les ministres essayèrent de les y contraindre'. Ganoczy, *l.c.*, p. 118.

Op 12 november werd in de Raad meegedeeld dat van de gelegenheid om alsnog instemming te betuigen 'plusieurs' wèl, maar 'aultres' géén gebruik gemaakt hadden en dat van de bewoners van de rue des Allemands 'nest veny pas ung'. *Reg. du Conseil, OC*, XXI, c. 216. Vgl. Rilliet in: Rilliet-Dufour, *l.c.*, p. LXIV ss., LXIX.

81 *Reg. du Conseil, OC*, XXI, c. 213.

82 *Reg. du Conseil*, 29 juli 1537, *OC*, XXI, c. 213.

83 Cornelius, *a.a.O.*, S. 141: 'an Stelle der frommen Männer sind weltliche Beambte, an Stelle der Kirche die weltliche Behörde, an Stelle der Exkommunikation die Strafe der Verbannung getreten; nicht Kirchenzucht, sondern eine Ausdehnung der Polizeigewalt auf die Sünden der Bürger ist der neue Inhalt des Gesetzes'.

84 *Reg. du Conseil*, 5 okt. 1537, *OC*, XXI, c. 215.

85 De *Reg. du Conseil*, 3 jan. 1538, *OC*, XXI, c. 219, spreken van 'gens dissonens a lunion des fidelles . . . semans division'.

betekende voor Calvijns ideaal niets minder dan de genadeslag. Zeker, de weigeraars werden door de Raad nog eens aangespoord te doen 'selon le cours commung', maar tegelijk werd aan de predikanten verboden hun het avondmaal te ontzeggen!⁸⁶

De groei van het verzet onder de burgers tegen wat de predikanten voorstonden, hing, evenals de steeds onwelwillender houding van de overheid tegenover hen, mede samen met het begrip dat de oppositie aantrof bij de autoriteiten van Bern en hun te Genève verblijvende commissarissen.⁸⁷ De februari-verkiezingen brachten een overwinning voor de tegenstanders van de predikanten.⁸⁸ Een kentering van het getij was nu niet meer te verwachten. De eerstvolgende weken bezorgden de predikanten nog meer moeilijkheden; deze hielden niet alle verband met de kerkelijke tucht, wèl echter met de vraag in hoeverre de overheid ook zeggenschap had over het interne leven van de kerk.⁸⁹ Omstreeks pasen bereikte de crisis haar hoogtepunt. Dinsdags na pasen, 23 april 1538, werd in de Algemene Raad met overgrote meerderheid besloten dat de predikanten wegens ongehoorzaamheid aan de overheid de stad binnen drie dagen moesten verlaten.⁹⁰

Nog voor het einde van de maand woonden Calvijn en Farel in Zürich een synode bij waarop verschillende evangelische kerken in Zwitserland vertegenwoordigd waren.⁹¹ De vergadering drong er bij hen op aan Genève toch niet in de steek te laten. In een uit veertien artikelen bestaand memorandum gaven zij een uiteenzetting van hun standpunt ten aanzien van de verschillende kwesties die zich hadden voorgedaan.⁹² Op onderscheiden punten waren zij bereid tot toegeven, maar niet ten aanzien van de tucht. Daar diende een goede regeling voor te komen. Als minimale verlangens in dezen handhaafden zij: a. de stad moet in parochies worden verdeeld, zodat het volk kan letten op zijn eigen

86 'Est arreste que lon ne reffuse la sene a personne'. *Reg. du Conseil*, 4 jan. 1538, OC, XXI, c. 220.

87 Walker, *l.c.*, p. 203 f.; Ganoczy, *l.c.*, m.p.

88 De uitgevers van de OC spreken van 'élections anti-calvinistes'. OC, XXI, c. 221 (onder 3 febr. 1538).

89 De situatie spitste zich toe door het streven van Bern de daar onderhouden ceremoniën en feestdagen ook in Genève ingevoerd te krijgen. Vgl. Lang, *a.a.O.*, S. 42 ff.

Choisy, *Farel à Genève*, in: *Farel*, p. 359: „Farel et Calvin ne s'opposaient point en principe à cette 'conformité', car ils rangeaient les changements demandés dans l'ordre des choses indifférentes; mais ils se refusaient à admettre que le gouvernement politique légiférât seul et souverainement en matière spirituelle”.

90 *Reg. du Conseil*, 23 april 1538, OC, XXI, c. 226.

91 De synode vergaderde van 29 april tot 4 mei 1538. *Herminjard*, V, p. 3, n. 1. Er waren afgevaardigden uit Zürich, Bern, Bazel, Schaffhausen, St. Gallen, Mühlhausen en Bienne. Doumergue, *l.c.*, II, p. 285.

92 De *Articuli a Calvino et Farello propositi ad pacem Genevae restituendam* (opschrift van de uitgevers van de OC) zijn te vinden in: *Herminjard*, V, p. 3—6; OC, X b, c. 190—192.

herder en omgekeerd de herder op zijn eigen volk; b. er moeten meer predikanten aangesteld worden; c. de excommunicatie moet worden hersteld op de manier als vroeger — bedoeld werd natuurlijk: in de *Articles* van januari 1537 — was aangegeven: daartoe moet de Raad uit de verschillende stadskwartieren rechtschapen en wijze mannen kiezen die samen met de predikanten dit werk ter hand nemen; d. bij de beroeping van dienaren moet de wettige orde in acht worden genomen, dwz. dat de oplegging der handen, die alleen de predikanten toekomt, niet door de overheid mag worden afgeschaft.⁹³

Een poging om de uitgewezen predikanten weer in Genève aanvaard te krijgen, liep op niets uit.⁹⁴ In de vergadering van de Algemene Raad waarin deze zaak aan de orde kwam, voerde de oppositie de boventoon. Toen de artikelen van Zürich werden voorgelezen, klonken er verschillende interrupties zoals: 'Kijk nu maar eens hoe zij uit zijn op tirannie! Want wat is excommunicatie anders dan tirannieke overheersing?'⁹⁵

Een uittaling van Farel en Calvijn in een brief aan hun collega's te Zürich, geschreven in juni 1538, dus ná hun verbanning, kan de indruk wekken dat de kerkelijke tucht in Genève toch wel in redelijke mate van de grond gekomen was. Zij schrijven daarin nl. dat, terwijl de tucht die onlangs in Genève vrij behoorlijk (*mediocris*) aan de dag was getreden, de ergste tegenstanders van hun religie gedwongen had de Here eer te geven, er thans een dolle vrijheid tot het bedrijven van allerlei slechts te zien is, een verschrikkelijke hoon voor het evangelie.⁹⁶ Maar men mag zich o.i. bij dat '*mediocris*' niet al te veel voorstellen. Terecht heeft C. A. Cornelius erop gewezen dat de briefschrijvers zich hier *vergelijkenderwijs* uitdrukken,⁹⁷ waaraan nog wel mag worden toegevoegd dat zij daarbij de situatie vóór hun vertrek uit Genève vermoedelijk iets te fraai, en die daarna iets te somber tekenen.

93 'VI. Erit deinde studium adhibendum disciplinae stabiliendae . . .

VII. Primus est, ut urbs in certas parochias distribuatur . . . De stad is 'populosa', bovendien samengesteld 'ex varia diversarum gentium multitudine'; vandaar: 'valde confusa semper erit ejus administratio, nisi proprius pastorem suum plebs respiciat, et pastor vicissim plebem.

VIII. Deinde ut eo numero ministri assumantur qui tantae provinciae sufficere queant.

IX. Ut germanus excommunicationis usus restituatur eo quem praescripsimus modo, nempe ut a Senatu eligantur ex singulis urbis regionibus probi et cordati viri, quibus in commune nobiscum ea cura incumbat.

X. Ut in ministrorum vocatione legitimus ordo servetur: ne manuum impositio, quae penes ministros esse debet, magistratus potentia tollatur e medio . . .'

94 Vgl. *Calvijn en Farel aan de predikanten van Zürich*, juni 1538, *Herminjard*, V, p. 21—29: hun eigen verhaal over de vergeefse pogingen.

95 *L.l.*, *Herminjard*, V, p. 26: 'Ecce ut ad tyrannidem aspirent! Quid enim est excommunicatio, quam tyrannica dominatio'.

96 *L.l.*, *Herminjard*, V, p. 28.

97 Cornelius, *a.a.O.*, S. 140: 'Sie vergleichen den Zustand der Genfer Kirche vor ihrer Verbannung mit dem späteren'. De bewering van Praamsma, *Calvijn*, blz. 83: 'Zonder aanzien des persoons werd de tucht na aanneming der artikelen dan ook toegepast', gaat veel te ver.

Wat Calvijn in zijn brief van 21 februari 1538 aan Bullinger schrijft, lijkt met de situatie van dat moment méér in overeenstemming.⁹⁸ Onder meer het volgende: 'Het komt mij voor dat onze kerk niet kan blijven bestaan, indien niet die oude, dwz. de apostolische orde (disciplina) hersteld wordt waarnaar men bij ons in zoveel dingen uitziet. Nog steeds hebben wij niet kunnen bereiken dat de zuivere en heilige uitoefening van de tucht naar recht werd hersteld⁹⁹ en dat de stad die in verhouding tot haar [geringe] omvang overbevolkt is, in parochies is verdeeld. Want een ambtsbediening zonder zulk een indeling brengt met zich mee, dat de meeste mensen ons meer kennen als predikers dan als herders. Er zijn nog zeer veel andere dingen die wij wel heel graag verbeterd zouden willen zien, maar de goede manier kunnen wij nooit vinden tenzij in gemeenschappelijk vertrouwen, gemeenschappelijke toewijding en ijver'.

Calvijn geeft vervolgens uitdrukking aan zijn verlangen naar een synode (publica aliqua synodus) waarop over al deze vragen gemeenschappelijk zou kunnen worden beraadslaagd.

B. STRAATSBURG 1538—1541

§ 5. CALVIJNS STRAATSBURGSE GEMEENTE

Straatsburg was een vrije duitse rijksstad, tweemaal zo groot als Genève, misschien zelfs nog iets groter.¹⁰⁰ De hervorming van de kerk had er reeds vroeg ingang gevonden.¹⁰¹ De stad was lang een waar toevluchtsoord geweest voor vervolgd en om het geloof.¹⁰² Tot ongeveer 1533 heerste er ook tegenover sectariërs een opmerkelijke tolerantie.¹⁰³

Onder de réfugiés bevond zich ook een aantal frans-taligen,¹⁰⁴ naar schatting

98 Calvijn spreekt hier van een 'miserrimae nostrae conditionis justam narrationem'. Als hij dat verhaal wilde vertellen, zou dat een 'longa historia' worden. *Herminjard*, IV, p. 367.

99 'Nondum extorquere potuimus, ut pura sanctaque postliminio reduceretur excommunicationis observatio, . . .' (p. 368).

100 Rörig, *a.a.O.*, S. 76: Straatsburg, met zijn, reeds in de vijftiende eeuw, meer dan 20.000 inwoners behoorde tot de vijftien 'Grossstädte' in Duitsland.

101 Anrich, *Strassburger Reformation*, S. 49: 'Schon in 1524 ist Strassburg, was die Bürgerschaft betrifft, im wesentlichen, eine evangelische Stadt'. Vgl. Wendel, *Eglise de Strasbourg*, p. 26.

102 Stricker, *Calvin*, S. 1 f., geeft enkele typering: 'perfugium fratrum exulum' (Capito); 'le réceptacle des bannis de la France'. Hij spreekt echter ook van vluchtelingen uit Spanje, Italië en de Zuidelijke Nederlanden. Vgl. aant. 104.

103 Vgl. Nauta, *Calvijn en gemeente*, blz. 110. Een teken van het aflopen van de tolerantie was de gevangenzetting van Melchior Hoffmann en de verdrijving van al zijn aanhangers in 1533. Vgl. Wendel, *l.c.*, p. 105 ss.

104 Pannier, *Calvin à Strasbourg*, p. 32, zegt dat de fransen vooral uit het noorden: Picardië, Artois [!] en Vlaanderen [!] kwamen. Beter: Nauta, *a.w.*, blz. 126: 'Zij [Calvijns gemeenteleden] kwamen niet uitsluitend uit Frankrijk. Tot de gemeente traden eveneens personen toe, afkomstig uit het Walenland en de Zuidelijke Nederlanden'.

vier à vijfhonderd,¹⁰⁵ in elk geval geen groot aantal. Met op dat kleine getal te wijzen had Bucer ook getracht Straatsburg voor Calvijn aantrekkelijk te maken: hij zou er slechts 'een klein dienstje' te vervullen hebben.¹⁰⁶ Calvijn zelf, eenmaal aan het werk, sprak over 'ons kerkje'.¹⁰⁷ Dat kerkje was er echter nog niet toen hij begin september 1538 in Straatsburg arriveerde. De fransprekenden hadden zo nu en dan wel samenkomsten gehouden waarin een prediker was voorgegaan die hun taal machtig was,¹⁰⁸ maar tot het organiseren van een gemeente was het nog niet gekomen.¹⁰⁹ Dat zou de taak van Calvijn zijn.

Deze taak, waartoe voor hem vanzelfsprekend ook de invoering van de kerkelijke tucht behoorde, mag op zichzelf niet eenvoudig zijn geweest, verschillende omstandigheden hebben haar toch gemakkelijker gemaakt. In de eerste plaats stond de straatsburgse overheid aan hem, de predikant van de kleine groep franse immigranten, meer vrijheid toe dan aan de predikanten van de stadskerk.¹¹⁰ Voor de uitoefening van de tucht in die kerk had zij, met uitschakeling van de predikanten, 'Kirchspielpfleger' aangesteld;¹¹¹ de kleine franse gemeente bleef de aanstelling van zulke functionarissen bespaard.¹¹² Een tweede niet minder gewichtige factor was, dat de franse gemeente geen 'volkskerk' was maar veel meer het karakter had van een 'vrijwilligerskerk'. Men moest tot haar toetreden, en velen van hen die dit deden, hadden ooit voor hun geloof een kleiner of groter offer overgehad. Veel meer dan in Genève mocht Calvijn er hier van uitgaan dat zijn gemeenteleden het evangelie hadden aanvaard met het hart,¹¹³ voor hem, gelijk wij zagen, het uitgangspunt voor de invoering en

105 Op grond van gegevens uit 1553 komt Stricker, *a.a.O.*, S. 5, tot een schatting van ongeveer 400 zielen waarbij hij opmerkt dat het aantal in 1538 niet veel minder zal zijn geweest, Nauta, *a.w.*, blz. 111, tot een schatting van 'groot en klein meegerekend, een vijf à zeshonderd zielen', een aantal dat z.i. in 1538 stellig aanmerkelijk lager moet zijn geweest.

106 Bucer aan Calvijn, ± 1 aug. 1538, *Herminjard*, V, p. 64: 'Parvus quidem hic numerus est eorum quibus servias, . . .'; p. 66: 'Adderemus nolle nos detinere te nostro tam parvo ministeriolo, sed tantum in eo cupere spacium tibi dari te pleniùs ab illo vulnere recipiendi'.

107 Vgl. *Calvijn aan Farel*, ± 11 sept. 1538, *Herminjard*, V, p. 112: 'In animo est fratribus [de straatsburgse predikanten], si videbunt aliquam ecclesiolae faciem extare, Coenae quoque ministerium concedere'.

108 Jaren geleden was Farel wel voor hen voorgegaan. Vgl. Nauta, *a.w.*, blz. 110.

109 Daarom is het niet juist Farel de eerste predikant van de straatsburgse gemeente te noemen, gelijk Stricker, *a.a.O.*, S. 3, terecht opmerkt.

110 *Herminjard*, V, p. 144, n. 13, spreekt van 'pleins pouvoirs qu'il avait reçus des magistrats de Strasbourg pour organiser à son gré la jeune église'. Vgl. Nauta, *a.w.*, blz. 116.

111 Anrich, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 20 f.; Wendel, *l.c.*, p. 118, 185 ss.

112 Anrich, *a.a.O.*, S. 25, meent dat de overheid ook voor de franse gemeente 'Kirchenpfleger' heeft aangesteld maar, zo vermoedt hij, eerst na Calvijns vertrek.

113 Nauta, *a.w.*, blz. 124 v. Terecht merkt Nauta en passant op dat 'volkskerk' een aanduiding is uit later tijd. Ook de benaming 'vrijwilligerskerk' moet tussen aanhalings-

uitoefening van kerkelijke tucht. Een gunstige factor daarvoor was óók de geringe omvang, de overzichtelijkheid van de gemeente.¹¹⁴

§ 6. DE PRAKTIJK

Over de praktijk van de tuchttoefening in de franse gemeente van Straatsburg in de jaren dat Calvijn haar diende, vernemen wij het een en ander uit enkele van zijn brieven uit deze periode. Niet veel overigens, wat wel als een aanwijzing mag worden beschouwd dat het aantal tuchtgevallen niet groot is geweest. Van excommunicaties horen wij in het geheel niet.

Tot afhouding van het avondmaal was het bijna gekomen in het geval waarover Calvijn schrijft in een brief aan Farel van april 1539.¹¹⁵ Iemand — hij wordt aangeduid als een leerling van een persoon die 'pestis illa' genoemd wordt — was een hele maand niet in de kerk geweest. Bovendien had hij zich bezondigd aan spelen en dronkenschap, mogelijk ook aan nog erger dingen.¹¹⁶ Toch was hij van plan aan de komende avondmaalsviering deel te nemen. Calvijn liet hem weten dat daarvan niets kon komen als hij zich niet eerst tegenover hem zuiverde van zijn schuld (*se purgaret*) en uitdrukkelijk beterschap beloofde. Schertsend antwoordde de man dat hij de biecht aan de pausgezinden overliet, waarop Calvijn hem weer zei dat er ook zo iets was als een christelijke biecht.¹¹⁷

Aan het slot van de brief¹¹⁸ bericht Calvijn dat, terwijl hij zit te schrijven, de man komt vragen weer in genade te mogen worden aangenomen. Calvijn hoopt dat hij erin zal slagen de hardnekkigheid (*contumaciam*) van de zondaar door ernstige mildheid (*severa lenitate*) te breken en zegt blij te zijn dat er

tekens worden gezet. Calvijns straatsburgse gemeente is nl. niet adequaat als 'Freiwilligkeitskirche' — Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, II, S. 526 — te typeren. Het *begin* van de gemeente was in elk geval 'anstaendlich'. De aanvang was nl. een preekdienst op 8 sept. 1538, weldra, in okt. (*Herminjard*, V, p. 140, n. 1; Stricker, *a.a.O.*, S. 16) of nov. (Köhler, *a.a.O.*, II, S. 520; Pannier, *l.c.*, p. 21) gevolgd door een avondmaalsviering. De mededeling over de eerste avondmaalsviering komt voor in een brief aan Farel, over de datering waarvan (dus) verschil van opvatting bestaat: 'Nos primam in ecclesiola nostra coenam secundum loci ritum celebravimus, quam singulis mensibus instituimus repetere'. *Herminjard*, V, p. 145. De bedoeling was dus een *maandelijkse* viering, een desideratum dat ook voorkwam in het door Farel en Calvijn aan de april-mei 1538 te Zürich gehouden synode aangeboden memorandum. Vgl. *Herminjard*, V, p. 6.

Dat wij de franse straatsburgse gemeente overigens niet moeten idealiseren, blijkt uit wat Poullain in 1544 over haar schreef aan Calvijn: de praktijk had hem iets geleerd waar Calvijn hem al uitvoerig op geattendeerd had, nl. dat nauwelijks de helft van de avondmaalsgangers op waardige wijze communiceerde (in *frequentia maxima vix dimidium partem digne communicare*). 28 nov. 1544, *Herminjard*, IX, p. 377 s.

114 Nauta, *a.w.*, blz. 124 v.

115 *Herminjard*, V, p. 291.

116 'De scortationibus etiam rumor susurrabat'.

117 'Respondi esse quoque genus confessionis Christianae'.

118 *Herminjard*, V, p. 294.

vóór het avondmaal nog veertien dagen zijn om ervaring met hem op te doen. Van het verdere verloop van dit geval vernemen wij niets. Dat kan erop wijzen dat de zondaar zijn schuld beleed en verdere maatregelen tegen hem niet nodig waren.

Een moeilijk geval werd Calvijn tegen het einde van 1540 — hij verbleef toen in Worms — schriftelijk voorgelegd door zijn hulpprediker¹¹⁹ Nicolas Parent. Een weduwe van zeventig jaar was in stilte getrouwd met een veel jongere man; het geval had heel wat opschudding verwekt. Calvijn toont in zijn antwoord aan Parent¹²⁰ 'dat wijfje' (*anícula ista*)¹²¹ goed te kennen: zij was verre van gemakkelijk. Maar wat moet hij adviseren? Pakt men het stel streng aan — wat eigenlijk zou moeten, wilde men niet volledig in zijn ambt tekort schieten —, dan is het niet denkbeeldig dat zij elkaar even onbezonnen loslaten als zij bij elkaar gekomen zijn. En dat zou nog groter zonde zijn en nog meer ergenis geven. Wellicht doet Parent het verstandigst een goede gelegenheid af te wachten om de vrouw duidelijk te maken dat zij toch wel heel weinig gedacht heeft aan haar eigen reputatie en aan de opbouw van de kerk en ook, dat de zaak hem zeer mishaaft en dat er geen enkel ernstig en fatsoenlijk mens is die deze niet ten zeerste afkeurt. Toch moet de vermaning ook weer zó worden ingekleed dat de vrouw er niet onder bezwijkt en door alles heen raakt.¹²² Zij moet worden aangespoord nú door een betere afloop goed te maken wat zo slecht begonnen is.

Uit een naschrift bij deze brief¹²³ blijkt dat Calvijn juist voor de verzending ervan een tweede schrijven van Parent ontvangen heeft waarin deze een overzicht geeft van zijn trouwpreek. Calvijn kan zich in de gevolgde gang van zaken wel vinden. 'Wij moeten dus maar genoeg nemen met deze vriendelijke vermaning en maar niet verder op het recht van onze kerk staan. Maar dit is wel een voorbeeld dat ons waarschuwt in de toekomst van de orde niet af te wijken'.

Er was ook zo iets als een 'confessio Christiana', had Calvijn in april 1539 tegen de zondaar in het eerste van bovengenoemde gevallen gezegd. Een klein jaar later voerde hij in zijn gemeente een dergelijke 'confessio' in.¹²⁴ Tijdens

119 Parent werd in okt. 1538 door Bucer en Calvijn met oplegging der handen in het ambt bevestigd, *Parent aan Farel*, 16 nov. 1540, *Herminjard*, VI, p. 371. Hij is een tijd lang 'diacre' van de gemeente geweest. Vgl. *Calvijn aan Parent*, 26 nov. 1540, *Herminjard*, VI, p. 377: '(Inscriptio:) Optimo fratri meo Nicolao Parenti, ecclesiae Gallicanae apud Argentoratenses diacono'. Een soortgelijke 'inscriptio' heeft *Calvijn aan Parent*, 14 dec. 1540, *Herminjard*, VI, p. 400. Vgl. *Farel*, p. 694, n. 4; Nauta, *a.w.*, blz. 140.

120 De in de vorige aantekening laatstvermelde brief, *Herminjard*, VI, p. 397 ss.

121 *L.c.*, p. 398, waar hij haar ook 'vetula' noemt.

122 'erumpat in insaniam'. *L.c.*, VI, p. 399.

123 *L.c.*, VI, *ibidem*.

124 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 29 maart 1540, *Herminjard*, VI, p. 200.

de dienst van pasen 1540 deelde hij mee dat voortaan niemand meer tot het avondmaal zou worden toegelaten die zich niet tevoren aan een onderzoek had onderworpen.

Verschillenden van zijn vrienden¹²⁵ toonden zich toen zij hierover hoorden, verontrust. Zij waren bang voor een terugvallen in de praktijk van de roomse biecht. Al had Calvijn voor die verontrusting begrip, toch verdedigde hij de door hem genomen maatregel krachtig. 'Reeds vaak heb ik u betuigd', schreef hij aan Farel, 'dat het mij voor de kerken niet nuttig toescheen de biecht af te schaffen zonder die te vervangen door wat ik onlangs heb ingesteld'. En daarop gaf hij nog de volgende toelichting: 'Wanneer de dag van het avondmaal nadert, kondig ik af dat zij die begeren mede te communiceren, zich vooraf bij mij moeten vervoegen. Ik voeg er meteen aan toe met welk doel dit gebeurt: opdat zij die nog onkundig zijn en ongeoeffend in de religie, beter worden gevormd; voorts opdat zij, die behoefte hebben aan een bijzondere vermaning, deze te horen krijgen; tenslotte opdat, indien er mochten zijn die soms door een of andere gewetensnood gekweld worden, zij vertroosting ontvangen mogen'. Calvijn geeft wel toe dat er gevaar bestaat dat het juk van Christus niet genoegzaam van de heerschappij van de antichrist onderscheiden wordt, maar hij bestrijdt dat hij voor dat gevaar bezweken zou zijn. Van een aantasten van de christelijke vrijheid is geen sprake: er wordt niets opgelegd dat Christus zelf niet heeft voorgeschreven. Zoekt iemand de avondmaalsgemeenschap van de kerk, dan heeft deze ook het recht zijn geloof te beproeven. Of zou zij soms mensen moeten toelaten die zij niet kent of die haar verdacht voorkomen? Het onderzoek is een middel om waardigen en onwaardigen te kunnen onderscheiden.

Uit deze toelichting blijkt dat Calvijn het onderzoek wilde gebruiken, zo *mogelijk* als een middel om kerkelijke tucht te voorkomen en zo *nodig* als een middel om die uit te oefenen. Tegelijk zien wij hoezeer deze tucht verbonden is met de zielzorg, ja daarvan een integrerend bestanddeel uitmaakt. Calvijn was van het profijtelijke van de nieuwe maatregel overtuigd: hij maakte haar dan ook, ondanks de bezwaren van sommigen van zijn vrienden, niet ongedaan.

Toen hij eind 1540 in Worms verbleef, vernam Calvijn dat de avondmaalsviering niet meer tijdig kon worden aangekondigd. Hij gaf Parent toen de raad de viering liever uit te stellen dan ze zonder de 'probationem solitam' te laten doorgaan.¹²⁶ Toen hij later hoorde dat Parent in deze geest had gehandeld — hij had het avondmaal een maand verschoven — stemde hem dat tot voldoening. Het had immers alleen bediend kunnen worden, schreef hij, met verwaarlozing van de orde die hij niet zonder reden nauwkeurig in acht genomen wenste te zien.¹²⁷

125 Zeer vermoedelijk Viret (vgl. *Herminjard*, VI, p. 223, n. 38) maar niet onwaarschijnlijk ook Farel, aan wie Calvijn nog in mei uitvoerige explicatie gaf over 'examen illud nostrum'. *Calvijn aan Farel*, ± 13 mei 1540, *Herminjard*, VI, p. 223 s. Aan deze brief wordt het nu in de tekst volgende ontleend.

126 *Calvijn aan Parent*, 26 nov. 1540, *Herminjard*, VI, p. 376.

127 *Calvijn aan Parent*, 14 dec. 1540, *Herminjard*, VI, p. 397: 'Placet quòd sacram

Het onderzoek kostte Calvijn — of bij zijn afwezigheid zijn hulpprediker — niet minder dan vier à vijf dagen.¹²⁸ Maar hij had die er graag voor over.

De directe aanleiding tot het invoeren van de maatregel van pasen 1540 is 'de domme eerzucht' (stolida cupiditas) geweest van enige franse studenten. Dezen weigerden de voorgeschreven studentenkleeding te dragen, hun degens af te leggen, hun naam aan de rector mee te delen enz. Zulke 'manifesta contumacia' mocht niet worden geduld.¹²⁹

Toch blijkt uit zijn antwoord aan de man die hem zei de biecht aan de pausgezinden over te laten, dat de gedachte van een 'christelijke biecht' Calvijn al eerder bezig gehouden had. Deze biecht was ook aan de orde geweest in de besprekingen die de straatsburgse predikanten gevoerd hadden met Caroli. In één van de ter afsluiting daarvan opgestelde artikelen¹³⁰ verklaren de opstellers geen voorstanders te zijn van een verplichte biecht op gezette tijden. Maar wel wekken zij de jongeren en ook anderen die onderwijzing nodig hebben, op zo nu en dan naar hun dienaren te gaan om zich in de kennis van Christus te laten onderrichten. In het bijzonder moeten diegenen door een private biecht bij hun herders raad en troost zoeken¹³¹ wier geweten verontrust is, hetzij door gebrek aan oordeel over hun daden, hetzij door zwakheid van vertrouwen in de vergeving van hun zonden. Er zijn er in de kerk nog veel meer die door de 'privata confessio' uitnemend zouden kunnen worden geholpen, zo verklaart dit artikel dat eindigt met uitdrukking te geven aan de wens dat er een veel nauwere omgang mag komen met de herders, opdat allen die dit nodig hebben, ook beter gesterkt kunnen worden.

Calvijn heeft deze artikelen niet opgesteld en zelfs niet helpen opstellen, maar wél ondertekend,¹³² uiteraard niet dan na zich van de inhoud op de hoogte te hebben gesteld. En al mag uit die ondertekening niet worden afgeleid dat hij instemde met elk woord, met wat erin stond over de 'privata confessio' heeft hij dit zonder twijfel wél gedaan. Dat bewijst de overeenstemming van het gereleveerde artikel, niet alleen met de maatregel van pasen 1540, maar ook met de aan deze 'confessio' gewijde passages die Calvijn inlaste in de nieuwe editie van de *Institutie*.¹³³

Uit het voorgaande blijkt tevens dat in Straatsburg niet alleen Calvijn

coenam in alterum mensem distuleris: quia eam nunc administrare non poteris, nisi neglecto eo ordine quem non sine causa diligentius servatum esse cupio'.

128 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 29 maart 1540, *Herminjard*, VI, p. 200 et n. 9.

129 *L.c.*, VI, p. 200.

130 De tekst van deze artikelen onder het opschrift 'Actes de la réconciliation des Pasteurs et Professeurs de Strasbourg avec Pierre Caroli' bij *Herminjard*, VI, p. 40—51, en onder het opschrift 'Consensio cum Carolo Argentorati inita' in *OC*, X b, c. 374—396. De artikelen zijn begin oktober 1539 opgesteld. Het zevende artikel handelt over de 'confessio'.

131 'privatis confessionibus consilium et consolationem apud suos pastores quaerant'. *Herminjard*, VI, p. 45.

132 Zij het onder een zekere pressie. Vgl. blz. 127, aant. 410.

133 Bedoeld is de *Inst.* 1543. Het manuscript van de editie 1539 werd waarschijnlijk eind 1538, dus in de eerste maanden van Calvijns verblijf in Straatsburg, voltooid (Wendel, *Calvin*, p. 81), de kopie van de editie 1543 was reeds voor een groot deel klaar toen hij in 1541 Straatsburg verliet. Zie blz. 84.

voor de 'privata confessio' geporteerd was. Men kan zelfs zeggen dat de invoering ervan een oude wens was van de straatsburgse predikanten Zell en Bucer.¹³⁴ Maar pas aan de predikant van de kleine emigrantengemeente lukte het deze wens te verwezenlijken. Het was, aldus W. Köhler, 'ein Erfolg Calvins, um den ihn die übrigen Strassburger Prädikanten beneiden konnten'.¹³⁵

De regeling die met pasen 1540 werd ingevoerd, is de enige met betrekking tot de tuchttoefening in Calvijns straatsburgse gemeente waarover wij zekerheid bezitten. Wij krijgen ook niet de indruk dat er veel andere geweest zijn.

Dora Scheuner heeft in het tweede deel van de *Opera selecta* van Calvijn een plaats ingeruimd voor de kerkordelijke paragrafen van de *Liturgia sacra*,¹³⁶ omdat zij van mening is dat wij daarin te doen hebben met Calvijns straatsburgse kerkorde.¹³⁷ De *Liturgia sacra*, samengesteld door Vallérand Poullain,¹³⁸ in Straatsburg de opvolger van Calvijns opvolger, Pierre Brully, bevat ook liturgische bestanddelen. In het algemeen wordt tegenwoordig aangenomen dat deze teruggaan op de door Calvijn ten behoeve van zijn straatsburgse gemeente opgestelde liturgische formulieren en dat is ook plausibel.¹³⁹ Maar geldt dit ook van de kerkordelijke gedeelten? O.i. moet het antwoord op deze vraag ontkennend luiden. In deze gedeelten is sprake van een 'conventus Ecclesiasticus' die wekelijks samenkomt onder leiding van de 'pastor' en ook toegankelijk is voor de gemeenteleden. Ook zij kunnen er bepaalde punten aan de orde stellen. Vervolgens wordt gesproken over drie soorten ambtsdragers: één predikant (Episcopus seu Pastor), twaalf ouderlingen (Presbyteri seu Seniores) en zes diakenen. Er zijn ook gedetailleerde regelingen voor de verkiezing van deze ambtsdragers waarbij opvalt dat de gemeenteleden daarin een belangrijk aandeel hebben. Onder een afzonderlijk

134 Wendel, *l.c.*, p. 38. Ook van Luther en Melanchthon. Vgl. blz. 73, aant. 79; 321. Ook tijdens het godsdienstgesprek van Regensburg (1541) werd van reformatorische zijde gepleit voor een (jaarlijks) gesprek van de herder met zijn gemeenteleden, vooral 'les plus rudes et ignorans', met het oog op een avondmaalsviering 'en bonne et paisible conscience'. *Actes de Ratisbonne*, OC, V, c. 621.

135 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 522—523. Köhler voegt er nog aan toe: 'Er war einzigartig'.

136 OS, II, p. 386—389.

137 OS, II, p. 325. Köhler is van hetzelfde gevoelen, echter met dien verstande dat hij meent, dat de kerkordelijke paragrafen 'nur eine Abkürzung' van Calvijns straatsburgse kerkorde zijn. *A.a.O.*, II, S. 522, Anm. 85.

138 De volledige titel bij *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 20, aant. 3. Poullain gaf het boekje in 1551 te Londen uit. Het boekje is zeldzaam. Dankbaar, *Chr. Ordinancien*, dez. blz., dez. aant., vermeldt het bestaan van vier exemplaren, waarvan twee in Nederland, in de Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage en de universiteitsbibliotheek te Groningen; voorts in de universiteitsbibliotheek te Cambridge en het Brits Museum. Volgens Will, *Première liturgie de Calvin*, p. 524, n. 8, bevindt zich ook nog een exemplaar in de bibliotheek van de 'Société de l'histoire du protestantisme français' te Parijs. — Een moderne heruitgave ontbreekt tot heden. *Kirchenordnungen* (Richter), II, S. 149—160, geeft de *Liturgia sacra* van 1554, door Poullain voor de waalse gemeente van Frankfort a.d. Main uitgegeven.

139 *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 20: 'het liturgische gedeelte is vrijwel een vertaling van Calvijns Straatsburgse formulieren, doch met gebruikmaking van materiaal uit Bucers liturgieën'.

hoofd 'De disciplina et excommunicatione' volgt een tot in bijzonderheden uitgewerkte tuchtregeling, met indelingen van zonden, diverse vermaningen enz.

Van dit alles vinden wij hoegenaamd niets terug in de bron voor onze kennis van Calvijns straatsburgse periode: zijn correspondentie. Ook sluit de maatregel van pasen 1540, waarin van geen andere ambtsdrager sprake is dan van de predikant, en ook niet van een vergadering van ouderlingen waarin de tuchtgevallen worden besproken voordat afhouding van het avondmaal plaats vindt, op geen enkele wijze aan bij de bepalingen van de *Liturgia sacra* die zulke ambtsdragers en een dergelijke vergadering wél kennen.

Bij nauwkeurige beschouwing blijkt de *Liturgia sacra* een heel ander type te vertonen dan de *Articles* en de *Ordonnances ecclésiastiques*. Aan de gemeenteleden wordt een niet geringe invloed toegekend. Zij kiezen zelf uit dubbeltallen de ambtsdragers; bij de verkiezing van een predikant is de gemeente niet eens aan het voorgestelde dubbeltal gebonden. Bij de verkiezing van vier van de vijf diakenen is ze in het aanwijzen van de personen zelfs geheel vrij, en de man die door de predikant als vijfde diaken wordt begeerd, kan door haar worden afgewezen. In Calvijns kerkorden worden zulke ver strekkende bevoegdheden aan de gemeenteleden nergens toegestaan. In de *Ordonnances ecclésiastiques* bezitten zij alleen het recht van approbatie van de benoemingen. En een 'conventus Ecclesiasticus' waarin de gemeenteleden zelf zaken aan de orde kunnen stellen en meewerken aan de besluitvorming, is een instituut dat aan Calvijns kerkrechtelijk denken geheel vreemd is geweest.

Eigenlijk is er — afgezien van vanzelfsprekende grootheden zoals de predikant, de kerkdiensten, de sacramenten e.d. — maar één kerkordelijk fenomeen uit diens straatsburgse periode te noemen, dat wij ook in de *Liturgia sacra* terugvinden. Dat is de 'diacre'. De 'quintus Diaconus' in de *Liturgia* doet inderdaad aan 'diacre' Parent denken.¹⁴⁰

Voor het overige maken de paragrafen veel meer de indruk de situatie van een latere tijd te weerspiegelen. Zouden ze misschien van Poullain zelf afkomstig zijn? 'Die presbyterianischen Ideen zeigten bei ihm bereits eine Tendenz zum Independentismus und Kongregationalismus'.¹⁴¹

In de twee hierboven beschreven gevallen merken wij niets van een handelen volgens vastgestelde regels. Wel van een tasten en zoeken naar de beste manier om datgene te bereiken wat met de tucht bereikt móet worden: het bewaren van de goede naam van de gemeente — dat staat duidelijk voorop — en het terechtbrengen van de zondaar. Calvijn legde daarbij een behoorlijke dosis levenswijsheid, wil men: psychologisch inzicht, aan de dag.

Dat de gemeenteleden in Straatsburg zich ijverig hebben toegelegd op het onderling vermaan vernemen wij niet. Dat wil nog niet zeggen dat zij het niet

140 OS, p. 388, 6 sq.

141 Bauer-Weber, s.v. *Poullain*, RGG, V, Sp. 479. Vgl. Nauta, s.v. *Pollanus*, *ChrEnc*, V, blz. 480: 'Men heeft hem wel aangeduid als een voorloper van het congregationalisme'. Poullains independentisme 'avant la lettre' kwam onverbloemd aan het licht in de jaren dat hij de waalse vluchtelingengemeente, eerst in Glastonbury (1552—1554) en later in Frankfort (1554—1556) diende. De *tendens* daartoe was er echter al in zijn straatsburgse periode. Vgl. Bauer, *Poullain*, S. 150 f., 54.

gedaan hebben. Maar misschien is er in deze kleine gemeente in dit opzicht ook niet zo veel te doen geweest en dan allicht nog minder dat vermelding verdiende. Hoe dit zij, uit de brieven van en aan Calvijn uit deze periode krijgen wij de indruk van een tuchttoefening van een uitgesproken *pastoraal* karakter. Pastoraal in de zin van zielzorgelijk,¹⁴² maar óók in deze zin dat de tucht werd uitgeoefend door de *pastor*: Calvijn zelf of zijn hulpprediker Parent. Parent was blijkbaar niet bevoegd om geheel zelfstandig op te treden. Hij raadpleegde Calvijn schriftelijk als deze uitstedig was, en in het geval van de oude vrouw die met de veel jongere man trouwde, vroeg Calvijn hem de zaak zó kalm te behandelen, dat hij na zijn terugkeer in Straatsburg in het bepalen van zijn houding nog geheel vrij zou zijn.¹⁴³

§ 7. VOORTDURENDE BEMOEIENIS MET HET VRAAGSTUK

Meer nog dan wat ons bekend is over de praktijk van de tuchttoefening in Straatsburg — al met al is dat niet zo veel — leggen de producten van Calvijns pen er getuigenis van af hoezeer hij zich ook in deze periode met het vraagstuk van de kerkelijke tucht heeft beziggehouden. Uit verschillende van zijn geschriften uit deze tijd werd reeds geciteerd in het vorige hoofdstuk¹⁴⁴: uit zijn antwoord op de brief van kardinaal Sadoletto (1539),¹⁴⁵ zijn commentaar op de brief aan de romeinen (1540) en zijn *Petit traité de la sainte cene* (1541).¹⁴⁶

Ook verschillende van Calvijns *brieven* uit deze periode hadden in het vorige hoofdstuk reeds onze aandacht, met name die waarin hij zich kritisch uitlaat over de tegenzin van de 'Guillermins' om deel te nemen aan de onheilige avondmaalsviering in Genève.¹⁴⁷ Aan andere brieven werden in dit hoofdstuk bouwstoffen ontleend. Maar er zijn er nog méér waaruit blijkt dat zijn gedachten telkens door het vraagstuk van de kerkelijke tucht in beslag genomen werden. Kort nadat hij met zijn werk in Straatsburg begonnen was, schreef hij Farel,¹⁴⁸ dat 'de onzen' — hij bedoelde: de predikanten van de straatsburgse stadskerk¹⁴⁹ — hun uiterste best deden om tot een ver-

142 Vgl. de opmerking over de relatie tussen de tucht en de zielzorg: blz. 160.

143 *Calvijn aan Parent*, 14 dec. 1540, *Herminjard*, VI, p. 399: 'Denique ita tibi moderare, ut omnia mihi integra sint, cum venero'.

144 Vgl. blz. 83 (aant. 145, 146), 85 (aant. 157), 89 (aant. 180), 120 (aant. 379), 123 (aant. 391), 125 (aant. 401).

145 Overigens is in dit geschrift dikwijls van 'disciplina' sprake in de ruimere zin van 'kerkelijke orde'. Vgl. *OS*, I, p. 467, waar Calvijn toestemt dat bij de hervormers inderdaad nog de 'disciplina(m), qualem habuit vetus ecclesia' ontbreekt, maar dat zij toch moeilijk van verwoesting van de 'disciplina' kunnen worden beschuldigd door diegenen die haar zelf bijna tot de wortel hebben weggenomen. Verder komt vooral de tucht over de 'clerus' — het verval en de pogingen tot herstel — aan de orde. *OS*, I, p. 479 s.

146 Het geschrift, ofschoon pas in 1541 te Genève verschenen, was reeds eerder geschreven. Vgl. *OS*, I, p. 500.

147 Vgl. blz. 124 v. (aant. 394 vv., 400).

148 *Herminjard*, V, p. 140 ss. De brief dateert van de eerste helft van okt. 1538.

149 Ik volg hierin *Herminjard*, V, p. 144, n. 13, niet de uitgevers van de *OC*, die menen dat met 'nostri' de in Straatsburg wonende fransen bedoeld zijn.

nieuwing van de tucht te komen, in het verborgen echter, met het oog op de tegenstanders.¹⁵⁰ Calvijn hoopte dat het tot een dragelijke regeling (*tolerabilis ordo*) mocht komen; dat zou ook voor een ruimere kring van belang zijn.¹⁵¹

In frans Zwitserland veroorzaakten in deze tijd de predikanten Claude de Glant en Alexander LeBel¹⁵² eindeloos moeilijkheden. In verband daarmee schreef Calvijn, alweer aan Farel: Wij moeten wel tolerant zijn, maar als wij de kerk in een behoorlijke staat willen houden, moeten lieden als zij niet alleen 'e ministerio', maar als zij doorgaan ook 'e fidelium consortio' verwijderd worden.¹⁵³

In een brief van 8 oktober 1539 waarin Calvijn Farel omstandig inlicht over de totstandkoming van de verzoening met Caroli, treffen wij zijn al eerder gesignaleerde opvatting aan dat de kerken elkaars tuchttoefening moeten erkennen. Tegen het eind van die brief deelt hij nl. mee dat Caroli uit Straatsburg vertrokken is met in zijn gezelschap de zo even genoemde LeBel. Met betrekking tot die laatste behoeft Farel echter niets te vrezen, zo stelt hij gerust: 'Want wij zijn hier niet zo gemakkelijk dat wij personen die door andere kerken geëxcommuniceerd zijn, omhelzen'.¹⁵⁴

Calvijn had grote moeite gehad om met de verzoening met Caroli mee te gaan. In februari 1540 schrijft hij aan Farel dat 'de onzen' nu erkennen dat zij milder (*laeniores*) zijn geweest dan behoord had. „Maar — zo laat hij volgen — omdat bij ons niet die 'severitas disciplinae' heerst, die er eigenlijk behoorde te heersen, werden zij gedwongen hem toegeeflijker te behandelen dan zij wel wilden”.¹⁵⁵

Ook uit deze brief blijkt dat ten aanzien van de kerkelijke tucht in Straatsburg het ideaal niet bereikt was. Maar waar was dat wél het geval? Tijdens de conferentie te Frankfort die de weg moest banen tot de godsdienstgesprekken van Hagenau, Worms en Regensburg,¹⁵⁶ voerde Calvijn met Melanchthon verschillende gesprekken. Daarbij kwam ook de tucht ter sprake. Toen zuchtte Melanchthon, aldus licht Calvijn Farel in, omdat de toestand van de kerk in dit opzicht zo ellendig was. In Ulm en Augsburg waren predikanten die tucht hadden willen uitoefenen, deswege verbannen. Melanchthon meende dat er niets anders op zat dan bij zulke krachtige tegenwinden iets toe te geven en op betere tijden te wachten. Calvijn voegt daaraan toe dat Capito een andere houding aannam; die bezwoer God en mensen, dat de kerk verloren zou zijn als er niet spoedig verandering kwam en bad God te mogen sterven omdat hij geen vooruitgang zag. Als zijn eigen gevoelen geeft Calvijn te kennen dat wij ons moeten vastklemmen aan onze roeping. Deze is uit God; dan zal Hij zijn zegen geven, ook al zijn alle dingen tegen. Wij moeten alle middelen beproeven en ook als die falen, volhouden, tot de laatste ademtocht.¹⁵⁷

150 'Nostri in disciplinae instaurationem magno conatu, sed dissimulanter, incumbere pergunt, ne si intelligant improbi, inter ipsa principia impedimentum afferant'. *L.c.*, V, p. 144.

151 *L.c.*, V, m.p.

152 Vgl. voor hun personalia *Farel*, p. 202 (n. 5), 530 s.

153 *Calvijn aan Farel*, 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 447. Vgl. *Calvijn aan Farel*, 16 maart 1539, *Herminjard*, V, p. 252: van Farel kan men toch niet eisen dat hij het 'ministerium' erkent van hen 'quos ecclesiasticae censurae relinquendos nemo non videt'.

154 *Calvijn aan Farel*, 8 okt. 1539, *Herminjard*, VI, p. 57.

155 *Calvijn aan Farel*, 6 febr. 1540, *Herminjard*, VI, p. 165.

156 Vgl. Doumergue, *l.c.*, II, p. 528. De conferentie werd in februari 1539 gehouden.

157 *Calvijn aan Farel*, eind maart 1539, *Herminjard*, V, p. 269 s.

Opvallend treedt hier Calvijns oecumenische gezindheid aan de dag. Dat hij in zijn eigen gemeente de nodige vrijheid had om kerkelijke tucht uit te oefenen, verzoende hem niet met de onvrijheid die dit elders anderen onmogelijk maakte.¹⁵⁸

Alle resultaten van zijn bezinning in deze jaren over het vraagstuk van de kerkelijke tucht verwerkte Calvijn in de derde editie van de *Institutie*, die in 1543 verscheen.

C. GENÈVE 1541—1564

I. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1541

§ 8. ORIËNTATIE

Voorzien van positieve toezeggingen ten aanzien van 'ces 2 points, assavoir de tenir le Catechisme, et la discipline'¹⁵⁹ keerde Calvijn dinsdag 13 september 1541 in Genève terug. Nog dezelfde dag verscheen hij in de Raad en verzocht hij deze¹⁶⁰ 'mectre ordre sus leglise' en wel door het doen opstellen van een 'escript'.¹⁶¹ Dit zou moeten gebeuren door enige leden van de Raad in overleg met de predikanten. De Raad ging aanstonds op het verzoek in en wees voor dit werk zes van zijn leden aan.¹⁶² Enige dagen later besloot hij dat het te ontwerpen stuk aan het oordeel van de verschillende raden zou moeten worden onderworpen.¹⁶³

De commissie werkte met bekwame spoed: reeds de zesentwintigste september kon ze het concept aan de Kleine Raad aanbieden. Deze onderzocht het eerst artikelsgewijs, daarna besteedde hij nog een aantal zittingen voornamelijk aan het aanbrengen van verbeteringen in de redactie. Met een en ander kwam hij begin november gereed. Op 9 november passeerde het ontwerp de Raad der Tweehonderd¹⁶⁴ en op 20 november de Algemene Raad.¹⁶⁵

De neerslag van deze wordingsgeschiedenis van de *Ordonnances ecclésiastiques*¹⁶⁶ kunnen wij volgen van concept tot textus receptus. Het concept, door

158 Dat de tucht ook tijdens het godsdienstgesprek van Regensburg ter sprake kwam, werd reeds gememoreerd. Blz. 162, aant. 134.

159 *Discours d'adieu aux ministres*, OS, II, p. 403.

160 'avec une hâte presque fébrile', merkt Wendel, *l.c.*, p. 46, op.

161 *Reg. du Conseil*, 13 sept. 1541, OC, XXI, c. 282.

162 Claude Pertemps, Ami Perrin, Claude Roset, Jean Lambert, Jean Balard en Ami Porral. *l.l.*, OC, XXI, *ibidem*. Verder maakten de predikanten Calvijn, Viret, De la Mare, Bernard en Champereau deel uit van de commissie. Vgl. Cornelius, *a.a.O.*, S. 355.

163 16 sept., volgens Cornelius, *a.a.O.*, S. 354, Anm. 2.

164 Een proces-verbaal van deze vergadering ontbreekt in de *Reg. du Conseil*. Vgl. OC, XXI, c. 286 (onder 9 nov. 1541).

165 *Reg. du Conseil*, 20 nov. 1541, geciteerd in *Reg. de la Comp.*, I, p. 1, n. 1.

166 In de *Reg. du Conseil* van 1541 is meestal sprake van 'les ordonnances de leglise' (bv. onder 9 nov., OC, XXI, c. 286). Pas bij de herziening van 1561 werd boven de 'ordonnances' als titel geplaatst: *Les ordonnances ecclesiastiques de l'Eglise de Geneve*... Vgl. OS, II, p. 328, 37.